

БІБЛІОТЕКА

Українського Слова

Ч.

38

Др. Степан Рудницький

Огляд національної
території України

Б

Bibliothek des „Ukrainske Slowo“, Nr. 38

Das ukrainische Nationalterritorium.
Von Dr. St. Rudnyzkyj.

The Ukrainian Word Library, Nr. 38

The national territory of the Ukraine.

ВИДАВНИЦТВО
„Українське Слово“
В БЕРЛІНІ

БІБЛІОТЕКА

Українського Бюро

Ч.

38

Др. Степан Рудницький

Огляд національної
території України

Берлін 1923

ВІДАВНИЦТВО
Українського Бюро
В БЕРЛІНІ

————— Всі права застережені. —————
Copyright by „Ukrainske Slowo“.
Buch- u. Zeitungsverlag, G. m. b. H., Berlin.
1923.

Друковано в
Börsenbuchdruckerei Denter & Nikolaus, Berlin.

Переднє слово.

Під осінь 1919. р., усунений польськими властями з львівського університету, я опинився за кордоном. Побачивши, як лихостойть справа інформації західної Європи про українське питання, я негайно взявся до писання книжки п. з. „Українська справа й великі держави світу“. Вона має вийти на німецькій, французькій і англійській мові.¹⁾

Видавати цю книжку також по українськи — як простий переклад — видається мені незручним. Однак деякі її частини, відповідно перероблені й доповнені, мають, на мою думку, значіння і для українського читача. Зосібна ці уступи книжки, що відносяться до суцільної української території, я постановив негайно видати по українськи для освідомлення нашого загалу зайвий раз у цій важній проблемі: Що

¹⁾ Її викінчив я 15. лютого 1920. р. У німецькій мові' появиться вона нагадом „Українського Слова“.

це етнографічна Україна, куди проходять її межі, які території треба до неї причислювати?

Цьому предметові й присвячена нинішня книжечка. Вона не має претензії подати докладний науковий образ української території, розроблений у всіх напрямках, осмотрений цілим научним апаратом. Такий образ, це робота років для когось, що цілком віддав би себе антропогеографії. Як фізіографові, мені така робота не під сили й смак. Це, що подаю в оцій книжечці, є тим „мінімум“, яке можна добути з загального критичного огляду всіх важніших научних джерел, дотичних обсягу української національної території. Нехай ця обставина буде оправданням недовкладностей і похибок книжечки!

В і д е н ь , 22. березня 1920. р.

СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ.

I. Декілька вступних заміток.

Національна територія --- це головна основа нації. Як кожна инша громада живин, так і кожна нація мусить посідати певний кусень земної поверхні, на котрому вона живе й розвивається. Інші головні основи нації, а то: рідна цитома культура, одноцільні історично-політичні традиції про минуле й змагання про будуче, саможтійна мова, цитомі расові прикмети мають, яко признаки саможтійної нації, багато меншу вагу. Вони щойно в звязку з територією дістають свою силу.

Коли під словом „нація“ розуміємо по Кірхгофу¹⁾ народ, що живе державним життям, або є до такого життя спосібний, то не найдемо у цілому світі ніякої нації, якаб не мала своєї суцільної території. Один позірний виїмок творить жидівська нація. Та й вона має свою завітню територію, бодай у теорії, тепер почасти уже й у практиці.

¹⁾ Zur Verständigung über die Begriffe Nation und Nationalität. Halle, 1905.

Навіть народи, що не дійшли ще до такого розвиткового ступіня, щоб могли зватися націями, прив'язані всіми нервами свого існування з певними куснями земної поверхні. Чи розміщення таких народів і народців (звичайно півкультурних ба й природних) є суцільне, чи воно смугове (кочівники), або й розсіпане, завжди територія є їх основою. Розуміється, в більшому чи меншому розмірі й у ріжньому розумінню.

Коли загальне антропогеографічне значіння суцільної території для всякого народу є таке велике, то не дивуватись нам, що кожна культурна нація дуже дбає про основне розслідування й установлення границь своєї питомої національної території. Межі французької, німецької чи італійської, ба навіть чеської чи словінської нації є від довгих років основно розслідужені, проведені, нанесені на докладні карти. Завзяті пересправи, дискусії й полеміки йдуть там за етнографічні причілки, острови, острівці, за поодинокі містечка, села й присілки.

У нас инакше. Досі знаємо нашу національну територію тільки в головних обрисах. Не говорю тут про теперішнього громадянина України, котрий знає звичайно тільки про свою рідну околицю дещо, а про цілість української території має тільки якесь мрачне неозначене поняття.

На жаль, треба сказати, що ігноранція в справах рідної території не обмежується на сіру масу пересічних інтелігентів Українців. Різкі прояви, нераз навіть акти міждержавного значіння, показують наглядно, що навіть керманічі нашої політики не знають як слід нашої національної території.

Для французького, англійського чи німецького або італійського політика знання в національно-територіяльних справах його народу не є --- можна сказати --- конечно. Його народ має здавна свою національну державу з геодетично визначеними границями, яких боронять мільіонові війська. Помилки політиків мають там змогу обертається у дуже малих розмірах, справи національно-територіяльної натури там мало актуальні. А от політика й дипломатія цих усіх великих народів і держав чудово поінформована про всякий, хоч би найменший відприск питомого народнього організму...

А що вже казати про народи, що подібно як ми добивалися в останніх часах своєї національної держави: Чехів, Південних Славян і т. и.! Там не то всякий політичний діяч, а всякий визначніший громадянин вважав конечним знати, й то докладно знати, свою національну територію. Він розумів, що це одинока, недоторкана, свята

основа його майбутньої державности. Розуміється, що змагання цих народів мусіли вінчатись гарними успіхами. Це певне, що не через одно знання їхньої національної території, але між іншими умовами успіху отся певно не була найменше важна!

Ми, Українці, поставили своїм ключем самостійну українську державність в етнографічних границях. Зріклися ми історично-політичних границь, які напр. для польської державної ідеї є всім, для чеської значним атутом, для румунської чи південно-славянської немаловажною справою. Боялися ми, наче вогню, виступати з територіяльними домаганнями в імя економічних, політичних чи стратегічних інтересів, щоб лишень не попасти в підозріння імперіалізму. Тим більше, здавалосяб, ми мусіли: 1) класти вагу на етнографічні межі й 2) боронити кожного кусня нашої суцільної національної території.

Куди там! Уже Центральна Рада поставила Бесарабію і Крим *de iure*, Наддністрянську Україну, Донщину, Кубанщину й усе Підкавказзя *de facto* поза скобками своїх національно-територіяльних домагань. Це саме було за Гетьманщини. Дипломатичних актів Директорії, що віддають Польщі чи Румунії величезні й переважні простори суцільної української

території, не будемо тут обговорювати. Пам'ятовуючи досить, щоб довести, що нашого другого завдання: політичної оборони цілості наших земель наші уряди не сповнювали.

Та це політична справа. Всіляке слушне й неслухне можна навести на оправдання таких чи інших політичних кроків українських урядів.

Зате ніяк не можна оправдати такого поступовання, що різні наші офіційні чинники з простою злочинною ігноранцією чи легкодушністю значать етнографічні границі української національної території цілком хибно, на необчислимую шкоду українському народові. Політична акція мусить по природі річи мати різні флюктуації. Національна територія, основа нашої державної будуччини, мусить одначе все бути нерушимою святостою, яку мусить оберігати кожний український громадянин, не то уряд чи який-небудь його представник.

Тому всякий безсторонній мусить замною ствердити, що ми не сповнили також першого, вище зазначеного завдання, ми не вклали належної ваги на етнографічні межі нашої суцільної території і підрізу-

вали тим чи не одиноку галузь, на котрій сидимо!

Хто не вірить моїм словам, нехай прочитає в офіційальних чи півофіційальних виданнях, як там визначаються межі України, хай погляне на ці карикатуральні мапи, видавані нашими ріжними місіями чи посольствами, або пресовими бюроми для „інформації“ заграничних кругів. Сотні тисяч квадратних кілометрів нещасної української землі, міліони суцільного українського населення пануть за одним розмахом пера чи олівця на поталу сусідам. І то не при яких там політичних переговорах, за яку там ціну, а так собі

Дотичний автор не знав ні географії, ні етнографії, ні статистики, суверенно переходив до дневного порядку понад научними працями Українців і не-Українців над межами української території і писав та рисував, як знав. Українська справа і на цім полі зійшла на забавку дорослих (на жаль!) дітей!

Ярким приміром такого злочинно-легкодушного поступовання є останній меморіал, вручений парижській мировій конференції українською місією в Парижі.¹⁾

¹⁾ Mémoire sur l'indépendance de l'Ukraine présenté a la conference de la paix par la délégation de la République Ukrainienne. Paris, 1919.

Ці межі, яких він перед світовим форумом домагається для Української Народньої Республіки, пошишають на одному тільки Підкавказзі до 180.000 км² суцільної української території (!) з поверх трьома міліонами переважно українського населення (загалом же 200.000 кв. км. з 5 міліонами населення) на Біг значії руки! Для блищії характеристики цього незвичайно сумного факту додаю, що цей легкодушно покинений простір мало що менший, як ціла суцільна територія Поляків, а вдвоє більший, як такаж територія Чехів, додаю, що цей саме покинений простір має для загально-української справи в світовій політиці першорядне політичне й економічне значіння!

З огляду на це є обовязком землезнавця в нинішній важкій хвилі: ще зайвий раз науково прослідити й означити національну територію українського народу. З ріжних причин, які в слідууючій главі обговоримо, це прослідження трудне й означення мусить бути недокладне. Та дійсна наука це не доґма, всякий поступ на всякому полі дійсної науки має свою вартість, хоч він і не веде до адекватного лізнання.

На ще одну справу мушу звернути увагу в цих загальних вступних замітках.

При загальній „Ucrainorum in rebus ucrainicis ignorantia“ приходилося мені дуже часто зустрічати таке: Коли я на основі дотичних студій цю чи іншу територію вважав українською, цілковито нефахові люди робили мені просто закиди „наукового імперіялізму“. По prostu думали, що я загарбую для етнографічної України простори, які не є етнографічно українські. Це здавалося моїм опонентам тому, що самі вони досі не знали про український характер цих просторів і з типовим для „українського“ інтелігента претенсіональним всезнальством боронилися перед здобуттям нового знання. Закиди пересадности зустріли мене вже в 1910. р. по виході першого томика Короткої географії України (Київ, 1910), так само по виході другого (Львів, 1914). Ніхто цих закидів науково не піддержав, ні словом, ні письмом, ніхто не завдав собі труда розчовпати научні джерела, на основі яких я попровадив етнографічні межі України так, а не инакше. Вислід був такий, що не зважаючи на досить докладні етнографічні карти в моїх останніх книжках (Ukraina, Land und Volk. Wien, 1916. карта VI; Україна, наш рідний край. Львів, 1917.), українська офіційна і неофіційна інформація за кордоном цих моїх наукових праць не

узгляднювала її із суверенною легкодушністю робила вільні вирази по картовому папері на шкоду української державности.

Таке можнаб однак без ніяких обиняків простити, колиб ця „інформація“, ігноруючи „мої“ праці, не ігнорувала праць інших дослідників української території — саме праць, на яких я опирав свої висновки. Тимчасом вона й ці праці суверенно ігнорувала й вийшли знані результати...

Для того тут ще раз мушу зазначити, що справа меж суцільної української території це справа не тільки політично, але й науково важна. Хоч як привабним являється для всякого „патріота“ розширити бодай на папері межі свого народу, то всякий дійсно науковий дослідник ніколи на таке розширювання не піде й піти не може. Роблять таке, що правда, всілякі „вчені“, головно між Поляками, однак результати тієї роботи тільки хвилюво виглядають великі. Завданням наукового дослідника є подавати правдиві факти все її усюди, не дивлячись на ніякі хоч би її найкращі сентіменти. Всякий, що дорожить достоїнством науки й своїм науковим іменем, мусить цього шляху невідступно придержуватися. Це робив і я в усіх своїх попередніх працях і в цій теж саме роблю.

Яка-небудь панерова експансія меж України мені цілком незрозуміла. До того ще вважало її дуже шкідливою. Бо коли наші політики й дипломати оперуватимуть даними пересадними *in plus*, вийде може не менша шкода для України, як коли вони оперуватимуть даними, що пересаджені *in minus*!

II. Теперішній стан дослідів над етнографічною територією України.

Означити етнографічні границі суцільної території котрого небудь із великих європейських культурних народів — річ дуже легка. Вони здавна докладно досліджені. Зробили це: з одного боку урядова статистика, з другого боку різні представники різних галузей людського знання: географи, етнографи, діалектологи і т. и. Ніхто серйозний і не думає про довільне пересування, затирання, промовчування, фальшування таких етнографічних меж.

Цілком инакше представляється всякому науковому робітникові справа етнографічних меж суцільної території українського народу. Цей народ, хоч один із найбільших у Європі, не мав протягом довгих століть політичної самостійности і жив у глибокій тіні сусідніх політично щасливіших народів, у такій закутні Європи,

куди сливе цілком не сягали інтереси великих культурних народів. Величезна життєва сила українського народу дозволила йому однак побороти всі лихі наслідки історичного руху. Українці не тільки що вдержали свою споконвічну територію, але й саме в часах найгіршого політичного поневолення ввійшли мирною дорогою колонізації відзискати території перед століттями втрачені. Ще більше український народ сягнув у останніх десятиліттях дужею хліборобською колонізацією в такі простори, які ніколи перед тим не були українські і приєднав їх до своєї суцільної національної території.

Вже сама відпорність українського елемента примушувала держави й народи, що володіли українською територією, сторожким оком дивитися на цього впертого й непевного підданця. Швидкий зріст народу, величина й постійне самочинне розширювання його території приневолювали його чужих володарів до всіляких штук.

Ці штуки роблені були на царинах: історії, язикознавства і етнографії від пару століть. Вони мали на меті: просто сховати перед очима науки й політики саме існування українського народу; колиж би це не вдалося, то бодай затемнити справу так, аби — скажім — Європа не могла второ-

пати докладного поняття про існування та значіння українського народу.

Займатись докладніше цими штуками на згаданих наукових царинах тут не місце. Тут розглянемо коротко тільки штуки, роблені українському народові на полі статистики. Ці статистичні штуки і штучки не старі — їм ледви кількадесять років. За те вони дуже доцільні для баламучення європейської науки й публичної опінії.

Найпростіша з цих штук отся: при кожній урядовій переписи записувано дуже багато Українців, цілком без обиняків, до пануючої нації. В Росії ставали Українці наперовими Москалями, в Галичині й давній Конгресівці Поляками, на Буковині її у Молдаві Румунами, на Угорщині Мадярами. Чим нищий був культурний і економічний стан дотичного Українця чи групи Українців, тим частіше вживано цієї методи (головно серед селян і міського пролетаріату).

Друга штука виходила така, що Українців, коли вони були в залежному положенні (слуги, приказчики, урядовці) ріжними способами приводжувано, навіть приневолювано до того, щоб вони при переписах не подавали своєї дійсної, української національності, а чужу, звичайно пануючу в дотичній частині української території.

Ці обі штуки були вживані по всій Україні більше чи менше видатно. Крім їх була ще одна, якої вживали з повним мистецтвом польські бюрократи в давній Австрії. Вона полягала на тім, що сирі матеріали, добуті при офіційальній переписі, перероблювано відповідно цілям пануючої нації простими черканнями, коректурами і т. д.

Коли я вже перед роками звертав увагу заграничних учених кількома наворотами на безпримірні обманства офіційальних статистик, усюди й завсіди я зустрічав зпершу недовірря. Європейським ученим видавалось, що фальшування дійсних відносин — це річ неправдоподібна й недопустима.

Сui bono? Питано мене, Треба було з мого боку аж довгого бесідування, щоб ученим Європейцям доказати, що польські урядовці Галичини й московські Наддніпрянщини мають на меті радше все инше, як наукову правдомовність. Треба було доказувати, що польська влада над Українцями в Галичині оперта між иншим також і на фальшуванню статистики, яке приносить Полякам позірну більшість у Галичині. Те саме — *mutatis mutandis* — є й за Збручем.

Ці й инші штучки завдали Українцям великі статистичні поразення. Багато таких поразень потернів наш народ також

від недбайливості й ігноранції урядовців, що переводили урядові переписи. Було таке головню в Росії, де записувано сазиве всіх українських Поліщуків, як Білорусинів, дуже багатьох Українців на Дону і у Таврії і т. ин. за Москалів, а безліч Українців на Підкавказзю просто як „русскихъ“ На Угорщині знов записувано нераз навіть цілі українські села як словацькі, або румунські, до речі сказати — цілком без видної цілі.

До цих усіх штукоч ще вертатимемо при нагоді.

Та найбільша органічна трудність докладного визначення етнографічних меж України лежить у тім, що досі розпоряджаємо урядовими датоми по громадам тільки для бувшої австро-угорської України. Для колись російської України „уїзди“ є найменшими одиницями, яких національно-статистичне обличчя показує нам урядова статистика. Яка шкода для докладности визначення етнографічних меж України лежить у цій обставині, збагне легко кожен, що пригадає собі, які великі територіяльні одиниці уявляють із себе російські „уїзди“ (повіти), зосібна на східній і південно-східній Україні.

З усього виходить, що мої міркування й визначування дотично української суцільної території можуть бути вважані

нічим іншим, як тільки мінімум мінімуму обсягу української території і скількості Українців так абсолютної, як і процентової. Та заки до них приступимо, мусимо присвятити деяку увагу історичному розвиткові знання про територіяльне розміщення українського народу.

В XVI-ому і XVII-ому віці, розуміється, не може бути й мови про які-небудь дослідження над українською національною територією. За те в цих століттях західна Європа робила досить виразну різницю поміж *Russia* (себ-то: Україною й Білою Русею вкупі) та *Moscowitia* (себ-то: Московщиною). Що більше — термін Україна був у XVII-ому віці доволі поширений в західній Європі й означав цілком правильно простори, положені між Польщею, Литвою, Московщиною, Молдавою й Татарщиною.¹⁾

Хоч термін „Україна“ держався в західно-європейській науці ще глибоко в XVIII-ому столітті, то цей вік був для справи самого поняття України, як самостійного краю, й Українців, як самостійної нації, неприхильний. Утворення сильної „Русскої“ держави Петром Великим і його

¹⁾ *Beauplan. Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne, contenues depuis les confins de la Moscovie jusque aux limites de la Transilvanie. Rouen, 1650. II. вид. 1660.*

наслідниками, розширення назви „Россія“ (Rußland, Russie, Russia) майже на цілу Східну Європу, упадок навіть цієї тини державности, якою була Гетьманщина — це були головні причини, які заставили Європу забути Україну й її народ. Після того було вже легко офіційній московській (і неофіційній польській) науці інформувати європейську науку в напрямі закривання, чи заперечування існування українського народу.

Перше наукове розслідування й картографічне представлення етнографічних меж українського народу зустрічаємо в капітальному творі Шафарика¹⁾ й долученій до його карті.²⁾ Не зважаючи на багато хиб, зосібна Шафарикова карта для нас дуже замітна, раз на загал добрим представленням тодішнього обсягу українських земель, другий же раз чисто українськими географічними назвами. Для історичного розвитку дослідів над межами українського народу мають більшу чи меншу вартість також праці й карти П. Кенпена³⁾,

1) Slovanský národopis. Praha, 1842.

2) Slovanský zeměvid. Praha, 1842.

3) Этнографическая карта Европейской Россіи. С. Пб., 1851. Видання И. Р. Геогр. Общества. — Обь этнографической картѣ Европейской Россіи. Ibidem, 1852.

Кіперта¹⁾, Р. Еркєрта²⁾, П. Терєбє-
нєва³⁾, А. Рїттїха⁴⁾, М. Марковн-
ча⁵⁾, К. Дєлямарра⁶⁾ і Е. Ербє-
на⁷⁾. Дуже важна для нашої квестїї є зі
старших творїв праця Чубинського⁸⁾.

1) Ethnographische Karte des russischen Reiches. Berlin, 1862.

2) Atlas ethnographique des provinces habitées en totalité ou en partie par les Polonais. St. Petersburg, 1863. Этнографическій атласъ зап.-русскихъ губ. и сосѣднихъ областей. СІІБ., 1863.

3) Карта Россїи и племена ее населяющія. Москва, 1866.

4) Атласъ народонаселенія зап.-русскаго края. СІІБ., 1863. Этнографическая карта зап.-русскаго края. СІІБ., 1864. Этнографическая карта европейской Россїи. СІІБ., 1876. (Нїмецьке видашя в Петермана „Mitteilungen“, Erg.-Heft 51. і Band 24, 1878 з розвідкою: К. Die Hauptstämme der Russen.) Карта западныхъ и южныхъ славянъ (Славянскїй Міръ. Варшава, 1885).

5) Этнографическая карта славянскихъ народовъ. СІІБ., 1867. 2. вид. 1874, 3. вид. 1875, доповненї Рїттїхом, виданї разом з розвідкою Л. Будиловича.

6) Carte ethnographique démontrant la pluralité des langues, des literatures et des peuples slaves („Bulletin de la société géographique“, 1868, II).

7) Mapa slovanskeho svĕta. Praha, 1868.

8) Труды этнографическо статистической экспедиціи въ западно-русскїй край. Т. VII, СІІБ., 1872, з мапою.

Ці старші праці, головном Ріттіха й Чубинського, були довгий час і з деякого огляду лишилися до недавна основою нашого знання про етнографічну територію України. Усі дальші головном картографічні праці опираються на них більше чи менше.¹⁾ Те саме можна сказати і про першу етнографічну карту України Г. Величка, яка вийшла українською мовою²⁾, хоч її автор із значною сумлінністю використав також різні інші матеріали, а навіть про карту Т. Флоринського.³⁾

Епоху зробила в дослідях над українською етнографічною територією аж перша загальна перепись населення Росії в 1897. р. Вона вперше по десятиліттях подала, бодай згрубша, обриси української

¹⁾ Етнографічна карта в „*Réelus, Nouvelle géographie universelle*“, т. V. Н. Заряико. Карта славянскихъ народностей. СПб., 1889. А. Ильинъ. Этнографическая карта Российской Имперіи по Риттиху и Венюкову. СПб. [без року]. — V von Haardt. Uebersichtskarte der ethnographischen Verhältnisse von Asien und von den angrenzenden Teilen Europas. Wien. 1887. Н. Naber. Karten der Verbreitung der Deutschen in Europa. Glogau, 1891. P. Langhans. Alldentscher Atlas. Gotha, 1905 і т. п.

²⁾ Народознава карта українсько-руського народу. Львів, 1896.

³⁾ Славянское племя. Київ, 1907.

національної території (по губерніям і повітам, подрібностей про поодинокі громади, чи хоч би волости не публіковано й ледви чи коли вони будуть публіковані). Використав цю перепись цілий ряд українських і чужих дослідників.¹⁾

Дані переписи 1897. р. для російської України, скомбіновані з (без порівняння краще відомими) даними для австро-угорської України вперше дозволили виробити собі приблизне поняття про величину української території й українського народу. Критичне оброблення її й усіх інших

¹⁾ Н. Пештичъ. Карта народностей Россіи. СПб. [без року]. А. Русовъ. Карта расселенія украинскаго народа („Укр. Вѣстникъ“, 1906). — Ко-ий. Національно-територіяльні межі України („Літературно-Наук. Вістник“, 1907). — D. Aïtoff. Carte de l'extension du peuple ukrainien. Paris, 1908. і в „Ukrainische Rundschau“, 1908, з розвідкою С. Томашівського. Пор. також І. Нечуй-Левицький. Die Anzahl der Ruthenen etc. і А. Русов. Genauere Daten über die Anzahl der Ruthenen in Rußland — обі замітки в „Ruthenische Revue“, III, 1905, дані в Очерку й Ілюстрованій Історії України М. Грушевського і т. п. На ній опирається також найкраща з новіших мапа славянства Л. Нідерле. Вперше в Енциклопедіі славянскої філології. Обзоръніе современнаго славянства. Т. II. СПб., 1909, потім також у чеському, французькому й англійському виданні.

матеріалів створило підставу до конструкції України, як етнографічної самостійної одиниці серед інших країн Європи. Спробу тієї конструкції бачимо в першому обширнішому нарисі географії України.¹⁾

Світова війна зробила українське питання знечевя дуже актуальною справою в європейській політиці. Інформаційна діяльність, яку розвинули українські організації за кордоном уже з 1914. р., вимагала на кожному кроці перш усього спецізування української території. Дуже багачко, не раз фатальних похибок було зроблено на цьому полі з боку різних самозванчих географів і етнографів України. Тут у перший раз виступила характерна прикмета української інформації: на кожному кроці ставитись до справи національної території не солідно і зменшувати її, де лише можна. Научне оброблення цієї справи вийшло за воєнні часи тільки одно.²⁾ Це книжечка невеличка й дуже солідно оброблена. На жаль, автор, здібний, заслужений історик, не потрапив віднести як слід критично до офіційального ста-

¹⁾ С. Рудницький. Коротка географія України. I. Київ, 1910. II. Львів, 1914, з етнографічною мапою Геріновича.

²⁾ М. Кордуба. Територія і населення України. Відень, 1918. Німецький і французький переклад вийшов 1919.

тистичного матеріалу австро-угорського й російського. Тому зачеркнені ним межі (велика шкода, що не по граничним місцевостям вони зачеркнені, а по географічним категоріям) можна вважати тільки мінімальними. Колиб держатись зачеркнених Кордубою меж, суцільна територія українського народу вийшла б дуже сильно обкреслена.

Автор цих стрічок пізнав уже в перших роках війни, коли йому вперше довелося зустрічати земляків з різних земель рідної України, що статистичний офіційний образ України дуже далекий від правди. Що хвиля попадавсь йому чи полонений, чи емігрант, чи вояк, що повертав з фронту і т. д. з таких сторін Росії, де після офіційної статистики мало цілком не бути Українців. Їх він випитував способами загально прийнятими в антропогеографічних дослідках. І що показалося! Просто конечність основно зревідувати всі наші дотеперішні погляди спеціально на північні й східні межові землі України.

Автор цих стрічок поволі збирав матеріал і вироблював собі погляд на цю справу. Етнографічні карти, споруджувані ним,¹⁾

¹⁾ *Ukraina und die Ukrainer*. Wien, 1911, 2. вид. Berlin, 1915 (англ., італійський, румунський переклади). — *Verbreitung der Ukrainer* („Kartographische Zeitschrift“, IV, 1915).

показують поступенний розвиток цього погляду. Отся книжечка подасть мої теперішні погляди (з початку 1920. р.). Вони теж не можуть бути вважані останнім словом. Дуже добре чую, як дуже вони потребують на кожному кроці доповнення. Суцільну територію українського народу щойно тоді добре знатимемо, коли буде безстороння урядова статистика на всіх українських землях і коли научні експедиції з найбільшою сумлінністю переведуть досліди у всіх межових землях Соборної України.

В дальших главах розберемо одну по другій межову землю України з національно-статистичного боку й постараємося провести, можливо як найдокладніше, межі суцільної національної території українського народу.

—
Ukraina, Land und Volk. Wien, 1916. — Україна наш рідний край. Відень, 1917. — Картон при стінній фізичній карті України. Львів, 1918.

III. Галичина.

Галичина, це земля, якою всеукраїнська суцільна територія сягає найдалше на захід, навіть у межі Середньої Європи. Українська Галичина, це дуже невеликий кусник Соборної України, мало що більший, як двацята пайка її. Поганий звичай, який закорінився був від недавна у нас, протиставляти Галичину, як Наддністрянську або Західну Україну, Наддніпрянській Україні є для географа смішний. Диспропорція величини обох цих частин Соборної України занадто значна.

Та мимо своєї мизькості (невеликості) є українська Галичина дуже важним, коли (бодай тепер) не найважливішим, куснем суцільної української території. Це перш усього простір, на якому сидить український народ цілком певно від самих перших початків своєї історії. Два рази протягом століть відіграла Галичина в українській історії визначну роллю. Перший раз в XI - XIV столітті, коли укра-

їнська державність, підкопана над Дніпром, найшла захист у Галицько-володимирському князівстві, другий раз в останньому півстолітті, коли український культурний рух мусів від переслідувань і утисків російського уряду хоронитись за Збруч. Як один із черенів Старої України є Галичина для української державної ідеї не менше важна, як Пемонт для італійської, Іль де Франс для французької, давня гентархія для англійської, „старі“ східні держави для північно-американської Унії. До цього прилучається ще й ця важна обставина, що під теперішню пору галицький відлом українського народу є національно найбільш свідомою й політично здисциплінованою частиною цілого українського народу.

Колишній австрійський коронний край Галичина не творить ані географічної, ані історичної одиниці. Він розпадається на дві дуже виразно зарисовані одиниці. Межі поклала їм так природа, як історія й етнографія. Приблизно на меридіянні устя Сяну проходить між цими обома країнами фізично-географічна межа між Середньою і Східною Європою, історична межа межі Малою Польщею й Галицько-володимирською державою й етнографічна границя поміж польським і українським народом.

Західна частина Галичини (в австрійському розумінні), на півдні обмежена й

погорблена хребтами Західних Карпат, з її широкою смугою горбовини, надвіслянським низом і кусником польських Середніх гір, цього останнього відділиску середньоєвропейської скибовини, має лагідніше підсоння, флору балтійського типу й переважно автохтонне польське населення. Західна „Галичина“ (в дійсності давня Краківщина й Сандомірщина) належить отже, беручи річ строго географічно, до Середньої Європи — до її часткової країни Польщі.

Не так Східна „Галичина“ (дійсна Галичина). Вона вже цілком східно-європейський край. Східні Карпати, відкlopenі кригою українського масиву на південний схід, набірають тут типової східноєвропейської одноманітності. За їх горбуватим Підгір'ям всуваються в Галичину кулісами плити Роточа, Поділля, Подуктя, все частини українського гурту височин. Підсоння відразу стає багато континентальніше й сухіше, як у Краківщині, флора переходить у понтійський тип і стає багато буйніша, умови для хліборобства стають багато кращі.

В цій родючій країні находимо вже в X-ому столітті українські племена, що були підвласні Київській староукраїнській державі. Племена ці без сумніву автохтонні, їх приналежність до староукраїнської групи славянських племен теж безсумнівна. За-

хідні окраїни цієї старої Галичини (над Вепром, Сяном і Вислоком) були, правда протягом коротких часів, під чеським (X. вік), або польським (XI. вік) пануванням. Це й були т. зв. Червенські городи. Їх територія обмежувалась на західні окраїни української Галичини й на південну Холмщину. Від них і походить укована польськими істориками безглузда назва *Russia Rubra* (Червона Русь), яку розширено потім *iure caduco* на цілу українську Галичину.

Та ці чужі політичні впливи не змогли спинити ходу історичного розвитку. Земля остала в тривкому посіданні Київської держави. По її розпаді на удільні князівства повстало на цій землі в XI-ому віці Галицьке князівство, з якого поволі виросла могутня Галицько-володимирська держава (в 1253. р. королівство). В часах її найбільшої могутности вона обіймала не тільки Галичину (аж поза Сян і Вислок до Попрадського перелому), але також усю Холмщину, Підляшшя, Волинь, Поділля, Київщину з частинами Лівобережжя, Херсонщину, Бесарабію, Молдаву й сягала між Дунайським та Дніпровським устям до Чорного моря.¹⁾ По вимертю династії

¹⁾ Диви хоч би в *Spruner-Menke. Historischer Handatlas. Gotha, 1880. Карта ч. 68. Картон 1.*

Романовичів 1340. р. і по кривавих сукцесійних війнах поміж польською та литовсько-руською державою за галицьку спадщину, попала Галичина аж до 1772. р. під владу Польщі. Вона творила в польській державі автономну одиницю під назвою Червоної Руси і ділилася на воєводства й землі: Холму, Белза, Львова, Галича й Поділля. Стара історична західна границя супроти малопольських воєводств і земель (краківського, сандомірського, люблинського) остала протягом чотирьох століть польського панування сливе незмінена. Вона йшла через Ленчну, Фрамполь, Тарногород, Рудник, Рашів, Чудець, Дуклю.¹⁾

Аж австрійська окупація 1772. р., яка наступила на основі старих претензій угорської корони на Галицько-володимирську державу, усунула цю границю. В новий „коронний край“ Галичини й Володимирії (пізніше: з великим князівством Краківським і князівствами Освенцімським і Заторським) інкорпоровано без розбору части давньої Малопольщі (краківського й сандо-

¹⁾ Диви: Spruner-Menke. Historischer Handatlas. Gotha, 1880. Nr. 5, 6, 9, 67, 68, 69, 71. Droysen. Historischer Handatlas. Bielefeld und Leipzig, 1886, стор. 73. Порівняй теж мапку в Історії України М. Грушевського. Т. IV. Львів-Київ, 1907. Атласи й мапи Польщі Лелєвеля, Бабірецького, Невядомського і ин.

мірського вєсводства) з частинами української Галичини, і названо цей цілий комплекс земель одною назвою Галичини, хоч вона для західних частин нового краю ні історично, ні географічно не підходила. Одноцільність цієї штучної територіальної одиниці вдержалася мимо різних плянів і початків поділу (по р. 1848), аж до розпаду австро-угорської держави в 1918. р.

Історичні судьби відбилися дуже сильно на етнографічних відносинах Галичини. Одначе тільки старші — по XIV. вік. Бо в цих часах витворилася етнографічна границя поміж Українцями та Поляками. Вона показує аж до нинішніх часів дивну тривкість. Так наприклад західні межі німецького народу пересунулися в небагатьох століттях середньовіччя на поверх сотні кілометрів на схід. Тут, на Підкарпаттю, вікова польська експанзія на схід пересунула українське живло, що колись сягало Висли, тільки на десятки кілометрів. І то тільки на Підгіррю й на надвислянському низу, де колись шуміли великі ліси, граничні між Польщею та давньою Україною. Ці ліси, колись сливе безлюдні, сколонізувалися поволі головню Німцями й Поляками, Німці поволі сполонізувалися, вікова екстермінаційна політика Поляків супроти українського елєменту теж робила своє і етнографічна межа пересу-

нулась місцями на 30 км. на некористь Українців. Зате в горах держать українські Лемки свою територію дуже цупко й до нині переходять Попрад.

Етнографічні досліди й карти, дотичні української території Галичини, доволі численні та, правду сказавши, ні доброго наукового огляду цієї території, ні доброї етнографічної мапи й досі не маємо. Рятують ситуацію в деякій мірі загальні етнографічні карти Австро-Угорщини, котрих починаючи від І. Гайфлера¹⁾ і Г. Берггава²⁾ вийшло доволі. Найгарніший й найдокладніший образ дає все таки ще завсіди праця і карта К. Черніга³⁾ і А. Фікера⁴⁾. Черніг дуже солідно обробив українську територію в Галичині й на Угорщині, лихо на Буковині, де багато українських сіл завдяки їх „волоській вірі“ хибно полишив по румун-

1) Sprachenkarte der österreichischen Monarchie. Pesth, 1846.

2) Ethnographische Karte der österreich-ungarischen Monarchie. Wien, 1848. Physik. Atlas II.

3) K. Czernig. Ethnographie der österreichischen Monarchie. I—III. Wien, 1855 bis 1857. — Verteilung der Völkerstämme in Oesterreich. Wien, 1856. — Ethnographische Karte der österreichischen Monarchie. Wien, 1855.

4) Die Völkerstämme der österreichischen Monarchie, ihre Gebiete, Grenzen und Inseln. Wien, 1869.

ському боці. Карта Я. Головацького¹⁾ є тільки копією карти Черніга. Вплив Черніга видний теж на карті „Западныхъ и Южныхъ Славянъ“ Ріттіха (Варшава, 1885). Нерівно меншу вартість представляє карта Ф. Ле Монніє²⁾. Вона оперта тільки на одній однісінькій переписі населення (1880), яка спеціально в Галичині була польськими державними функціонерами дуже пофальшована. Таксамо для Закарпаття вартість карти Ле Монніє мала, багато більша для Буковини.³⁾

Хоч наведена саме література доволі багата та дуже помилявся б той, що вважав би справу суцільної української території в Галичині добре розслідженою. Статистичні штучки австрійсько-польського уряду затемнили цю справу так сильно, що тільки дуже солідна й бистра критика офіційальних даних у сполучі з дуже ши-

¹⁾ Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси. I. Москва, 1878.

²⁾ Sprachenkarte von Oesterreich-Ungarn. Wien, 1888.

³⁾ Спеціально про польсько-українські межі в Галичині й їх еволюцію диви: Д. Зубрицького. Grenzen zwischen der russischen und polnischen Nation in Galizien. Львів, 1849, по московськи в „Вѣстник'у юго-западной и западной Россіи“, 1863. М. Добрянського. О западныхъ границахъ Подкарпатской Руси со времянь св. Владимира („Журналь Министерства

роко закросними досідами на місці може дати добрий науковий образ суцільної галицько-української території.

Критичне оброблення офіційальної статистики Галичини почав був дуже вдатно В. О х р и м о в и ч ¹⁾ та він держався строго статистичних метод. Дослідів, які приміювалиб статистичні дані до географічних відносин у новіших часах, не було. Аж у часі світової війни, коли справа поділу Галичини стала актуальною, доручила Загальна Українська Рада д-р у С. Т о м а ш і в с ь к о м у й мені розслідувати докладно етнографічні межі поміж польським і українським живлом у Галичині. При цих дослідах узгляднено всі дотеперішні дані й зібрано протягом року від літа 1915 до

Народнаго Просвѣщенія", 1880, III). В. П л о щ а н с ь к о г о. Границы польскаго и русскаго народа въ Завлещоцкой Руси („Прикарпатская Русь“, Львів, 1885, III). Відповідні уступи в Історії України-Руси Г р у ш е в с ь к о г о (т. I, стор. 189 і д., 518) і цитованої праці Н і д е р л е , періодичні зіставлення, таблиці і мапи в офіційальних виданнях „Wiadomości statystyczne“ і „Podręcznik statystyki Galicyi“ (також мапи!) львівського Виділу Краєвого, „Oesterreichische Statistik“ статистичної центральної Комісії у Відні і т. п. і т. ь.

¹⁾ З поля національної статистики Галичини „Студії з поля суспільних наук і статистики“, I. Львів, 1909.

літа 1916 дуже значний матеріал, який був відданий до остаточного оброблення д-ру Томашівському. На основі остаточних даних, які мав доставити д-р Томашівський, я мав спорудити великого розміру етнографічну мапу Галичини. На жаль, остаточне оброблення зібраного матеріалу досі не покінчилось і д-р Томашівський уснів тільки дати тимчасовий звіт.¹⁾

Щоб добути бодай приблизно вірний образ етнографічної границі суцільної української території в Галичині, треба критично скомбінувати офіційальні дані про всі переведені австрійським урядом переписі населення (1880, 1890, 1900, 1910) з давнішими урядовими обчисленнями й усіми неурядовими етнографічно-статистичними дослідженнями.²⁾

Переведена вище зазначеною методою етнографічна границя суцільної української території в Галичині представляється ось як: Вона входить в Галичину

¹⁾ У великодному числі „Діла“ 1916. р.

²⁾ По кожній урядовій переписі видавав центральний австрійський статистичний заклад т. зв. Gemeindeflexikon, в якому були статистичні дані для всіх повітів і громад. Для Галичини вийшли такі лексикони за 1880, 1890 і 1900. рік. За 1910. рік такий лексикон досі не вийшов. Причини невиходу мабуть ті самі, задля яких

з Угорщини в новоторзькім повіті і йде на Шляхтову й Чорну Воду знов до красної границі, потім на Вірхомлю, Розтоку малу, Складисте, Матієву (повіт Новий Санч), Королеву, Богушу, Біньчарову, Вавшку (повіт Грибів), Лосі, Білянку, Рошицю, Менцину, Розділі, Боднарку (повіт Горличі), Волю Цеклинську, Перегримку, Березову, Скальник, Дошницю (повіт Ясло), Мисцову, Гирову, Гростяну (повіт Коросно), Завадку, Балутянку, Волтушову, Синяву, Одрехову, Новосіці, Костарівці, Пакошівку, Ялин (повіт Сянік), Грабівку, Кінське, Лодину, Улюч, Грошівку, Яблоницю, Володь, Селиська (повіт Березів), Солонне, Руське Село, Іскань, Вахів, Скопів, Середню, Мацьковичі, Косиничі (повіт Перемишль), Боратин, Заміхів, Радимно, Висіцько, Ярослав, Гарбарі, Конячів, Ришкову Волю, Цетулю, Радаву, Лежахів, Сіняву, Пискоровичі, Дубровицю (пов. Ярослав), Дубно, Ржухів, Ожанну (пов. Ланцут) до давньої російської границі.

австрійський уряд не хотів допустити українських учених до вгляду в матеріал цього лексікону, а допускав до використання цього матеріалу Польків без ніяких труднощів, із великою користю для їхньої національної політичної пропаганди. Перепись 1910. р. перевищувала що до „штук“ і „штучок“ фальшування мабуць усею иншою офіційальною переписю.

На захід від саме зазначеної межі лежить польська суцільна територія, в ній є багато українських етнографічних островів і ще більше місцевостей з мішаним польсько-українським населенням. Скількість Українців поза цією межею на заході є офіційно невелика й переходить ледви 50.000.

Натомість кількість Поляків, що живуть на сході від зазначеної межі, себ-то на суцільній українській території, є офіційно дуже значна, так що Поляки, а за ними багато інших чужих, ніби неутральних „знавців“, твердило й твердить, що Східна Галичина це не суто українська, а мішана українсько-польська територія. Офіційна статистика „розговорної мови“ здається цей погляд у повні оправдує. Після тієї статистики (з 1910. р.) було в цілій Галичині 4,672.500 (58,55%) Поляків, 3,208.092 (40,20%) Українців (офіційно Русинів), 90.114 (1,13%) Німців і 9.771 (0,12%) інших. Для офіційної Східної Галичини (судово-апеляційний округ Львів) перепись 1910. р. виказала ось які числа: 2,114.000 (40%) Поляків, 3,133.000 (59%) Українців, 65.000 (1%) Німців. Цеж дійсно національно мішана територія! мусить кожен сказати. Яка є однак правдива дійсність?

Кожний географ добре знає, що в цих країнах землі, в яких один народ панує

над другим, національна статистика все випадає на користь пануючому народу. Галичина з цього погляду ультракласична країна.

Придивімося добре її офіційній статистиці й попробуємо з неї добути хоч зерно правди.

Щоб його добути, мусимо перед усього розглянути офіційну статистику віри. Вона дає для цілої Галичини (1910): 3,731.569 (46,11 %) римо-католиків, 3,379.613 (42,11 %) греко-католиків, 871.895 (10,86 %) Жидів і 42.598 (0,53 %) інших. Ця статистика дає перший крок до правди. Всі греко-католицькі мешканці Галичини є Українцями. Ще перед пару десятиліттями було дійсно кількадесят тисяч греко-католиків, що вживали польської мови й рахували себе Поляками (головно по містах). В останніх десятиліттях завзятої національної боротьби всі ці Поляки греко-католики змінили по волі чи по неволі обряд і стали дійсними Поляками. Далі всякому, що знає Галичину, звісно, що тутешні Жиди говорять між собою німецьким (хоч і попсованим) діалектом і тому ніяк не можуть бути вважані Поляками. Хіба тільки нечисленні одиниці з найвищих клас галицьких Жидів знають, як слід, польську мову.

Сконстатувавши ці дійсності, одержимо для Східної Галичини цілком інший образ: При загальнім населенню 5,337.000. є 3,291.000 греко-католицьких Українців (62%), при чім на римо-католиків, ніби Поляків, випадає тільки нецілих 25%, на населення, що говорить по німецьки (Жидів і Німців), нецілих 13%.

Та також і конфесійна статистика тільки трошки наближує нас до правди. Вона відкриває тільки це, що офіційальна статистика мови зарахувала до Поляків цілком безпардонно поверх 170.000 Українців і майже всіх Жидів. Тимчасом це тільки одна зі штук! Конфесійна статистика теж грубо пофальшована. Здавна знають усі Галичане, кілько-то греко-католиків Українців, головно на залежних становищах слуг, підурядників і т. и., або самі записуються при переписях на римо-католиків, або дають себе записувати за них. Шематизми всіх трьох галицьких уніятських єпархій, хоч (знаю це з безлічи випадків, особисто на місці сконстатованих!) числа подавані ними є значно нищі від дійсних, таки показують значно більше число (о 200.000) греко-католиків у Галичині, як урядова статистика. Як безцеремонно вона фальшує, покажемо на однім примірі, вирванім з багатьох.

Село Кривчичі під Львовом перейшло

в останньому півстолітті ось які статистичні катастрофи. Черніг зазначає його, як українське. Офіційльні переписи зазначили тут:

	Римо-католиків	Греко-католиків	Поляків	Українців
1880. р.	74%	17%	100%	0%
1890. р.	72%	18%	99%	1%
1900. р.	1%	96%	1%	92%

Про якусь зміну конфесії чи народности населення Кривчич у Львові ніхто нічого не чував усе відбулося тільки на терпеливому папері.

Цєю несолідністю австрійсько-польської статистики займалися В. Барвінський¹⁾, В. Охримович²⁾ і М. Кордуба³⁾. Охримовичеві завдячуємо також першу розвідочку про Українців латинників⁴⁾, яких скількість, на мою думку, переходить ¹ мільона (1914. р. 587 000).

¹⁾ Досліди з поля статистики. Львів, 1882.

²⁾ З поля національної статистики Галичини. І. с.

³⁾ Територія і населення України. Відень, 1917.

⁴⁾ Львів, 1908.

Після вище згаданих тимчасових обчислень д-ра Томашівського представляє Східна Галичина цілком инакший образ, як у офіційальній статистиці. Число Українців вносить тут 3,825.000 (72%), Поляків 770.000 (14%), Німців 65.000 (1%), Жидів 660.000 (12%). Але офіційальна Східна Галичина (апеляційно-судовий округ Львів) не покривається з суцільною українською територією в Галичині. Майже цілий березівський повіт, західна половина ярославського, північна частина сянницького, північно-західна окраїна перемиського повіту належать уже до суцільної польської національної території. Натомість Лемківщина, що здовж карпатської верховини заходить глибоко в офіційальну Західну Галичину, є суто українська. Коли виділимо з нинішньої Східної Галичини її польські окраїни, а за те прилучимо українські часті Західної Галичини, дістанемо для суцільної української території Галичини ось які заокруглені числа, перечислені (для уніфікації) на 1914. рік:

Простір .	55.000 кв.км.
Населення 1910. р.	5,379.000
Українців	4,002.000 — 74,4%
Жидів	662.000 — 12,3%
Поляків	651.000 — 12,1%
Німців .	65.000 — 1,2%

Ці числа доказують без сумніву, що Східна Галичина це український край. Правда, не в такій степені, як більшість німецьких земель є німецька, французьких є французька і т. и. Однак не треба забувати, що Східна Галичина лежить у Східній Європі, де сиве нема так чистих національних територій, як в антропогеографічно досілих землях Середньої чи Західної Європи. В кожному разі Східна Галичина є етнографічно навіть чистіща, як т. зв. Конгресова Польща.

Поляки осіли в українській Галичині, є по обчисленням д-ра Томашівського ледви в $\frac{1}{6}$ частині хліборобські колоністи, що прибули сюди в останніх десятиліттях. Цілу третину творять урядовці (якими австрійський уряд здавна заливав українську Галичину) й заступники свобідних професій. Половина усього польського живла припадає на дрібноміщан, робітників і слуг (головно урядових і автономічних). Пять шостих пайків польського живла на галицькій Україні є отже рухомим елементом, звязаним з політичною перевагою Поляків.

Жиди розсипані по цілім краю, більші скупчення їх є по містах і містечках, де вони творять звичайно зглядну, часом навіть і безоглядну більшість. Німці розселені головним чином, як хліборобські колоністи

по окремих селах, по містах їх скількість невелика.

Ціле українське населення Галичини є автохтонне. Поверх 85% складають дрібні хлібороби, останок розділюється по приблизно рівних частях на маломіщан і інтелігентів. Тільки дрібна частина українського населення живе по містах. Віковою систематичною роботою витиснули його відсіля Поляки, та самі не змогли витворити питомого міщанського стану, так що міста стали переважно жидівські зі зверхнім польським покостом. Після офіційної статистики 1910. р. складається населення 19-и більших міст Східної Галичини з 24,8% Українців (греко-католиків), 35,5% Поляків (римо-католиків), 38,5% Жидів і 1,2% інших. Ці числа, що правда, між усіма числами офіційної статистики найменше достовірні (знаємож прецінь, що саме по містах відбувається масова фабрикація паперових римо-католиків і Поляків з дійсних греко-католиків і Українців), та вони доказують таки, що тяг до міст ще дуже мало захопив Українців. Львів має офіційно тільки 19,5% Українців (греко-католиків), Перемишль 22,2%, Ярослав 23,3%, Станиславів 22,5%, Стрий 29,2%, Коломия 20,5%, Тернопіль 30,0%. Не без значіння є однак обставина, яку констатувала навіть австрійсько-польська офі-

ційальна статистика. Ось в трицяти останніх роках (1881- 1910) українське населення приросло у Львові о 149,0%, у Станиславові о 224,8%, у Перемишлі о 155,1%, у Стрию о 130,5%, у Коломиї о 107,5%. Ці числа доказують, що автохтонне українське населення Галичини вже почало українізувати чужинецькі міста своєї території. Коли впадуть штучні перешкоди національного розвитку, цей природний процес відбудеться дуже скоро.

Переходимо тепер до коротенького огляду розселення Українців у Галичині. Числа, які наводитимемо, можна з огляду на недостовірність офіційальної статистики вважати хіба мінімум мінімумом.

Процент українського населення Галичини не зменшується рівномірно в міру віддалювання від етнографічної межі, як це буває нормально. Лемківщина, найдалі на захід висунена з усіх українських земель, має 75—99% Українців, повіт Лісько над горішнім Сяном офіційально 70% (в дійсності 78.4 /₀). Яворів, сусідній Ярославові 79% (в дійсності 85,7⁰/₀). Польська примішка є сильніша тільки в середній полосі Галичини. Туди йшла здовж головної лучбової артерії задля родючости землі, ріжними наворотами, польська колонізаційна хвиля. Північна смуга Галичини, менше родюча, також горбовинна й верхо-

винська полоса показують за це дуже значний процент (75—87%) Українців. На цілій українській території Галичини, нема навіть по офіційній статистиці ні одного повіту, в якому греко-католицькі Українці не творилиб абсолютної більшости. І то не зважаючи на поспільне вчислювання жидівсько-польських міст і містечок. Тільки львівський замський повіт творить тут виїмок. У нім творять Українці офіційально тільки зглядну більшість (у дійсности 56,3 %). Та в цьому повіті лежить і вище згадане село Кривчичі.

Виходить отже навіть із безмірно пофальшованої офіційальної статистики, що Східна Галичина є українською землею. Чужі примішки є з малими виїмками (німецькі колоністи, польські великі земельні власники, які посідають поверх четвертини всієї землі) рухомим, неосілим елементом. Існування двох суцільних, виразно відмежених, національних територій в офіційній Галичині не підлягає отже ніякому сумніву. Бодай для безстороннього чоловіка.

IV. Буковина.

Австрійський коронний край „Буковина“ був таким самим географічним нонсенсом, як і коронний край „Галичина“. З кусників карпатської верховини, горбистого Підкарпаття, молдавської плити й бесарабської височини, з кусників української й молдавської національної території зліплено коронний край, що виглядає при сусідній, у восьмеро більшій Галичині, неначе карлик-мизинець. Буковина має 10.400 кв.км. простору й 800.000 населення (1910). Вона була аж до розпаду Австрії грищем національної боротьби поміж Українцями та Румунами. Ці останні, хоч усе були в меншості, вперли таксамо стати пануючою нацією на Буковині, як Поляки в Галичині. Тут чи там відбувся цей ворожий для українства процес при діяльній підпомозі австрійського уряду.

Буковина була від часів покінчення великих мандрівок народів заселена українським життям і належала пізніше, бодай

від X-го століття до староукраїнської Київської держави. В дальшому ході розвитку була Буковина разом з Бесарабією й Молдавою інтегральною частиною Галицько-володимирської держави, яка в XII. і XIII. століттях сягала по Дунайські гирла й Чорне море. Монгольська навала виперла головну масу українського населення з Молдави, Бесарабії й південно-східної Буковини. На північному заході її, в лісах, воно удержалося й мало навіть свої ефемерні організації (Шипинецька земля).

На місцях випертого українського живла почали в міру слабіння монгольського напору поселяватись румунські колоністи з семигородської верховини. Як звісно, наконечний упадок галицької державности наступив по 1340. р. Однак Буковина зістала поза межами польської окупації й ділила долю Молдави -- панування господарів і Турків через чотири століття. Аж в 1769. р. обсадили Буковину російські війська, 1774. р. австрійські, 1775. р. Туреччина відступила Буковину формально Австрії. Ця адмініструвала її зпершу військово, потім (1786 --1849) Буковина була одним з округів (циркулів) Галичини, в кінцік стала самостійним „коронним краєм“.

Суцільна українська територія Буковини обіймає цілий захід і північ цього краю та

1 Рудницький, Територія України.

висилає два українські півострови на південний схід, у румунську територію. Західний ширший півостров сягає кінчиком майже до Турагумори, східний вузкий півостров висувається здовж давньої австрійської границі майже аж до Сучави. Шлях межі суцільної української території зазначають ось які місцевості (усі по українській стороні): Кирлибаба, Бряза, Руська Молдовиця, Чумурна, Арджель (повіт Кимполунг), Фрасин, Фальків (пов. Радівці), Банилів волоський, Давидени, Панка, Нові Брошківці (пов. Сторожинець), Каменна, Кучурів великий, Кичера (пов. Чернівці), Мигучени, Глибока, Камінка, Вовчинець, Біла Керниця, Климівці, Черенківці, Серет, Негостинна, Балківці, Гропана, Ботушаниця, Шербівці (пов. Серет), Гаврени, Калинівці, Данила, Гатна, Липовени (пов. Сучава), давня границя Австрії. Українські етнографічні острови на румунській, румунські на українській території заможують межу доволі сильно. Чернівці й Серет є в дійсності німецько-жидівські острови.

Подана саме границя зроблена на основі критичного зіставлення усіх дотеперішніх переписів населення (дотичних томів буковинського *Gemeinde-Lexikon*'у) і інших матеріалів. Бо Буковина є таксамо, як Галичина, класичною країною статистичного

фальшування. Перепись 1910. р. є тут теж вершком несолідности. На доказ привожу з розвідки Кордуби¹⁾ пару примірів.

Назва	Переписи					
	р. 1890		1900		1910	
	Укр.	Рум.	Укр.	Рум.	Укр.	Рум.
Горішні Ми- лешівці (пов. Радівці)	1697	566	2246	168	157	2096
Мерецей (пов. Сучава)	1452	16	1500	6	447	1217
Данила (пов. Сучава)	564	100	543	290	1	866
Іпотешти (пов.Сучава)	1491	10	1552	51	143	1637

Ці приміри ставлять нам усю нікчемність урядової статистики зайвий раз перед очі. Ні для науки, ніже для практичних цілей (пр. ведення майбутніх політичних границь) не може бути ця офіційальна тарабарщина достовірним джерелом. Коли процентове число Українців на Буковині впало за одно десятиліття з 41% (при 32%

¹⁾ Територія і населення України. Відень, 1918. Стор. 8.

Румунів, 22% Німців, 3,7% Поляків, 1,3% (Мадярів) на 38,4% (при 34,4% Румунів, 21% Німців, 4,6% Поляків, 1,3% Мадярів), то це лиш звичайна штука австрійсько-румунської бюрократії на Буковині. Бо всякий знає, що в Українців природний приріст населення значно більший, як у Румунів, що еміграція мала й винародовлювання, коли яке є, то не в користь румунського живла!

В кожному разі, навіть на основі офіційальної статистики не підлягає існування на Буковині двох суцільних територій, української й румунської, ніякому сумніву. Українська частина Буковини обіймає в цілості повіти: Кіцмань, Вашківці, Вижниця, Заставна разом із більшими чи меншими частинами повітів: Чернівці, Кимполунг, Радівці, Серет, Сторожинці й Сучава. В даних повище межах обіймає українська Буковина:

Простір.	5.300 кв.км.
Населення 1911. р.	160.000
Українців	304.000 — 66,0%
Жидів	73.000 15,9%
Румунів	31.000 6,8%
Поляків	27.000 — 5,9%
Німців.	21.000 — 4,6%

Українське населення є в цілості автохтонне, від більш як тисячі років. Його соціальний склад такий самий, як у Галичині¹⁾.

¹⁾ Про Буковину пор. між иншими: R. K a i n d l і A. M a n a s t y r s k i. Die Ruthenische Bukovina. I, Чернівці, 1879, II, ibidem, 1890. С. С м а л ь - С т о ц ь к и й. Буковинська Русь. Чернівці, 1897

У. Закарпаття.

Третю й останню частину суцільної української території в Австро-Угорщині творить українське Закарпаття. Досі називано його й досі називають його Угорською Україною чи Русею, Карпатською Русею, Підкарпаттям, чи як ще. Перша з цих назв мала ще деяке оправдання, як довго існувала давня велика Угорщина, інші назви, або незручні, або (як пр. остання) цілком хибні. Одинокa географічно вартісна назва це Закарпаття.

Воно дійсно лежить у заїллі (чи геотектонічно чи морфологічно братимемо) карпатської фалдовини. Закарпаття майже ціле лежить у горах і тільки його окраїни висуваяться на закарпатські доли.

Закарпаття є таксамо старою українською землею, як галицька чи київська земля. По виході Хорватів з карпатських земель заселили Закарпаття предки нинішніх Лемків, Бойків і Гуцулів. Їх оселі сягали далеко на південь на угорській нині і семигородську верховину. Угорське

завоювання й румунська скеланція відперли рідке українське населення дещо на північ, однак ціла пісківцева полоса Карпат від Попраду по Золоту Бистрицю полишилася від VI. століття постійно в володінню українського живла й українських державних творів. Влада так Київської, як і Галицької держави обіймала також Закарпаття, яке в середньовіччю звалося коротко „Країна“. Граничні городи Угрів лежали всі поза межами нинішнього українського Закарпаття. Галицькі князі й королі не тільки що звичайно вдержували за собою цілу цю територію, але й навіть розширили її на кошт Угорщини (початок XIV-го віку). По упадку Галицької держави тішилося Закарпаття ще якийсь час автономією під княжою династією Корятовичів. Аж від XV-го віку бачимо Закарпаття прилученим безпосередно до останньої Угорщини.¹⁾

Теперішня національна українська територія в колишній Угорщині є без ніякого сумніву тільки продуктом корчення. Ще перед шістьдесятьма роками вона була значно більша, як нині. Безпощадний процес матеріальної й духової пролетаризації

¹⁾ В і д е г м а н н. Die ungarischen Ruthenen. Bd. II. Innsbruck, 1867. Стор. 34 дд. В. Л у к и ч. Угорська Русь. Львів, 1887. М. Г р у ш е в с ь к и й. Історія України-Руси, т. II. стор. 185 дд.; там же й джерельна література.

її павперизації вело малярське правління від століть, зокремаж в останньому півстолітті. Цей процес пошкодив українському елементові також територіяльно. До цього прилучаються ще фальшивництва офіційної малярської статистики, не менші, може й більші, як у Галичині чи Буковині.¹⁾

По досліддам старших і новіших авторів, головнож Томашівського, Цамбеля, Нідерле, Кордуби представляється границя суцільної української території Закарпаття ось як: Від Кирлибаби (диви вище) межа давньої Буковини з Угорщиною, далі галицько-угорська межа аж по верх Будівська, вододіл межи річками Вазир і Руськова, місцевости: Руська Поляна, Горішній Вишів, Руськово, Вижня Руна, Крочунів, Миків, Верхня Анша, Грушово, Тересва, Урмезово, Ремета, Буштино, Велятин, Дубовинка, Сивлюш, Шашфалу, Гимлівці, Чома, Шашвар, Карачфалва, Егреш, Кумнята, Квасово, Ремета, Шаркад, Маркаріово, Барбово, Пістрялово, Фогараш, Лялово, Ділок, Куштановиця, Кендерешів,

¹⁾ Порівняй: С. Томашівський. Угорські Русини в світлі урядової угорської статистики, в „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. 56. Також. Етнографічна карта угорської Руси. Петербург, 1906. М. Кордуба. Територія і населення, стор. 8, де находимо багато вказівок і доказів цього фальшування.

Росвигово, Підгород, Каючарки, Горонд, Лучки, Дубрівка, Комарівці, Глибоке, Гедьфарк, Коритняни, Дравці, Радванка, Підгороде, Ужгород, Конюш, Хлівище, Поруба, Валанківці, Гопківці, Снина, Берестів, Валків, Петківці, Зборів, Таболтів, Бардиїв, Жатківці, Сабінів, Штельбах, Годермарк, Якубяни, Камінка, Липник. Розуміється, що певне проведення границь можливе тільки по основних студіях на місці.

В цих межах обіймас суцільна територія українського Закарпаття:

Простір	14.700 кв. км.
Населення 1910. р.	568.000
Українців	441.000 — 77,5%
Жидів	69.000 — 12,2%
Мадярів	33.000 — 5,8%
Словаків	13.000 — 2,2%
Німців	6.000 — 1,1%
Румунів	1.000 0,1%

Ніякий з комітатів давньої Угорщини не припадає в цілості в межі української території. Границі комітатів все були по випробованій австрійсько-угорській методі так проведені, аби обіймали крім українського кусня ще більший чи менший, але в кожному разі сильно залюднений шмат сусідньої чужої території (румунської, мадярської, словацької). Для того українське Закарпаття обіймас тільки більші чи менші частини комітатів Марма-

рошу, Угочі, Берегу, Унгу, Земліша, Шарішу і Спешу.

Вже з вище наведеного короткого історичного огляду бачимо, що угорські Українці є автохтонні й замешкують Закарпаття від прастарих часів. Тут (як впрочім і на Буковині, Молдаві чи Бесарабії) можемо на основі дослідів географічних місцевих назв дуже легко пізнати, що українська територія Закарпаття колись сягала багато далше на південь і південний захід, як лині. Словаки греко-католицької віри, це не вважаючи на всі контроверсії учених, переважно таки пословачені Українці.

Поза означеними границями живе не менше 30.000 Українців на території колишнього угорського королівства. (Обчислення 1910, найбільші етнографічні острови коло Ніредьгазів, Нодь Кароля, Гнильця, у Бачці і т. д.).

Соціяльний устрій закарпатського українства аналогічний галицькому. Тільки що малярське панування завдало Українцям по можливості ще глибші рани, як польське. Інтелігенція (головно попівство, урядництво, учительство) більше чи менше змадяризована і притім (дивним дивом) по части русофільська. Позбавлена культурно вищих слоїв закарпатська народня маса, зложена головно з селянства й дрібного міщанства, підпала дуже сильній павпери-

зації і становить може найбільше прибуту віковою неволею частину українського народу.¹⁾ Не диво, що для закарпатської вітки українського народу втерлася назва „раненого брата“!²⁾

Збираючи цілу українську суцільну територію колишньої Австро-Угорщини дістанемо ось які дані:

¹⁾ Диви Е г а н. Економічне положення руських селян в Угорщині. Львів, 1901.

²⁾ З доволі значної літератури про Закарпаття наведу тільки дещо. С р е з н е в с к і й. Русь Угорская („Вѣстникъ Географическаго Общества“, IV, 1852). — Р. Н u n f a l v y. Die Ethnographie von Ungarn. Budapest, 1877. — Г. Д е в о л л а н ь. Этнографическая карта Венгрія. СПб., 1876. і Угорская Русь, Москва, 1878. — А. Д о б р я н с к і й. О западныхъ границахъ Подкарпатской Руси („Журналъ Минист. Нар. Просвѣщенія“, 1880). О. В г о с h. Studien von der slowakisch-kleinrussischen Sprachgrenze. Kristiania, 1897. Е. L e i p e n. Die Sprachgebiete in den Ländern der ungarischen Krone. Wien, 1896. Г. К у н ч а н к о. Угорска Русь и си русски жители. Вѣдень, 1898. — В. А u e r b a c h. Les races et nationalités en Autriche Hongrie. Paris, 1898. А. П е т р о в ь. Замѣтки объ Угорской Руси („Журналъ Мин. Нар. Просвѣщенія“, 1897). А. С о б о л е в с к і й. О границѣ русскихъ и словаковъ въ Угорщинѣ („Живая Старина“, 1895). Р. V a l o g h. A népfajok Magyarországon. Budapest, 1902. з картою. J. V a r g h a. A magyar korona országainak 1900 evi népszámlalasa. Budapest, 1902. В. Г н а т ю к. Словаки чи Русини

Назва землі.	Простір кв. км.	Населення 1911	Українців
Галичина	55 000	5 379 000	4 002 000 74,4%
Буковина	5 300	460 000	304 000 65,4%
Закарпаття . .	14 700	568 000	441 000 77,5%
Разом	75 000	6 407 000	4 747 000 74,1%

(„Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. 12, 1901). L. Niederle. Národopisná mapa uherských Slováků. Praha, 1903. Погояж. К спору о рускословенске розграниці в Уграсх („Slovanský Přehled“, 1903, V, VI). С. Томашівський. Угорські Русини в світлі урядової угорської статистики („Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, 56, 1903). V Cíntula. Narodostní poměry uherských Rusinů podle ščítaní r. 1900 („Zeměvidný Šborník“, X, 1904). — С. Томашівський. Причинки до пізнання національної території угорської Русин („Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. 77, 1905). Погояж. Етнографічна карта угорської Русин. СІБ., 1906. А. Петровъ. Статьи объ угорской Русин. СІБ., 1906. Клима. Руско-словенска hranice na východě Slovenska („Slovanský Přehled“, IX). S. Czambel. Slovenska reč etc. Turč. Sv. Martin, 1906. — L. Niederle в „Národopisný Šborník“, 1907, 1, і в Енциклопедії слав. філології, в. II, СІБ., 1902. Огляд старшої літератури у Францева в „Русск. филологич. Вѣстнику“, 1901.

Жидів	Поляків	Німців	Маляр	Румунів	Словаків
662 000 12,3%	651 000 12,1%	65 000 1,2%			
73 000 15,9%	27 000 5,9%	21 000 4,6%	—	31 000 6,8%	—
69 000 12,2%	—	6 000 1,1%	33 000 5,8%	1 000 0,1%	13000 2,2%
804 000 12,6%	678 000 10,5%	92 000 1,5%	33 000 0,6%	32 000 0,5%	13000 0,2%

Бачимо з них уже на перший погляд, що колишня австро-угорська Україна в порівнянні з колишньою російською Україною на простір дуже незначна. Населенням вона значніша, зокрема його густотою, та не так то дуже. Коли при цім ще зважимо, що природні багатства тієї Прикарпатської України (це для неї найбільш підходяча географічна назва) теж не надзвичайно великі, то моглиб ми бути схильні більше чи менше легковажити її.

Та таке легковаження булоб дуже хибне. Прикарпатська Україна це не звичайна собі межова земля величезної всеукраїнської території в роді Слобожанщини, Полісся чи Каспійської України. Прикарпаття це черенна земля України вели-

чезного значіння. Не тільки з національно-політичних причин, що їх навів я при обговорюванні Галичини. Не тільки тому, що саме на Прикарпаттю національна свідомість пустила серед народньої маси поки що найглибше коріння. Це хвилевий престиж Галичини й Буковини. Без порівняння трівкіщі аргументи великого значіння Прикарпаття виходять із обставини, що воно належить в цілості до т. зв. Старої України, вікового осідку нашого народу. Українці Прикарпаття що до раси, мови, етнологічної культури на кожному кроці показують безсумнівні признаки своєї прадавньої автохтонності. На зглядно невеликому просторі Прикарпаття бачимо не менше, як сім українських племен, два головні діалекти з п'ятью ідіомами, безліч різноманітностей у селитьбах, будинках, убранню, звичаях і обрядах. Ці різноманітності, що правда, значно менші, як наприклад різниці межі поодинокими німецькими племенами, однак вони панують на зглядно дуже невеликому просторі і як на Східну Європу сягають дуже глибоко. Цим вони й доказують дуже виразно, що український народ має в Прикарпаттю, хто знає, чи не головний черен своєї найдавнішої батьківщини. Тут лежить один із головних центрів виходу обох великих колонізаційних рухів українського народу,

які по кочових лихоліттях залюднювали знов південь і схід України.

Польські намагання, що датуються з доволі давніх часів, уперто йдуть до цього, щоб переконати самих же Поляків і цілий світ, що галицькі Українці це „зрутенізовані Поляки“ Розуміється, ці намагання є суто ненаукові, так що до тенденцій, як і що до метод. Проста антропологічна дійсність показує їхню нічогість. Український антропологічний тип (адрійський, або динарський) з його великим, або бодай вищесереднім зростом, сильною круглоголовістю, переважно темною краскою очей і волосся є в Українців Прикарпаття не тільки пануючим, але навіть (наприклад у Гуцулів) екстремно зазначеним. Тільки на західних окраїнах української території є цей расовий тип дещо ослаблений.¹⁾ Правда, що український люд наслідком своєї вищої етнологічної культури асимлював протягом століть доволі багато чужого елемента, однак по новішим си-

¹⁾ Х. В о в к. Антропометричні дослідки українського населення Галичини („Матеріяли до української етнології.“ Х, 1908). — Його ж праця в „Українській народъ въ его прошломъ и настоящемъ“. Т. II. — І. Раковський. Расовість Славян („Збірник мат. прир. секції Наук. Тов. ім. Шевченка,“ т. 18—19). Львів, 1919.

стематичним дослідом ця примітка має бути вважана дуже невеликою.

По цім короткім огляді суцільної української національної території в давній Австро-Угорщині переходимо до представлення українських земель давньої російської держави.

VI. Погляд на російську статистику. Холмщина.

Докладне визначення й обграничення суцільної української території в російській державі перед 1914. р. зустрічає ще більші труднощі, як такеж саме визначення в межах колишньої Австро-Угорщини. Тут маємо бодай до діла з чотирма докладними переписами населення, які не залишили ніякої хоч би найдрібніщої оселі. Всі результати цих переписей опубліковані, як звісно, навіть по громадам. В Росії перша й остання дійсно загальна перепись населення була щойно 28 січня 1897. Її результати тільки вчасті опубліковані, найменші одиниці, яких національний склад оголошений друком, це повіти. А звісна річ, що деякі російські повіти (уєзди) таксамо великі, або й більші, як провінції держав західної Європи, ба навіть як ці держави самі!...

Це перша й без сумніву найважливіша хиба офіційальної російської статистики. Вона

просто унеможлиблює провести докладні границі межі поодинокими народами держави. Поки не будуть опубліковані дані по волостях і селитьбах, докладне проведення навіть офіційальних етнографічних границь буде неможливе.

Друга велика хиба російської офіційальної статистики, це її тенденційність, ворожа українству. При нерівно більшій свободі рухів, як у Австрії, могли російські урядовці завдати українському живлу великі статистичні шкоди. Головні між ними ось які:

1) Українське населення північного Підляшся й цілого Полісся зачислене без виїмки до Білорусів, хоч приналежність Пинчуків пинського й (південної частини) мозирського повіту до Українців давно звісна, а населення останку мозирського, цілого річицького й цілого гомельського повіту говорить переходовими українсько-білоруськими діалектами.

2) Населення північних повітів Чернігівщини, не зважаючи на його очевидну приналежність до українського народу, зачислено вчасти до Білорусів, у часті до Москалів.

3) „Низових“ донських козаків, які, як звісно, говорять діалектом мішаним, у яким рішучо переважають українські елементи

над московськими, зачислено в цілості до Москалів.

4) Українське населення Підкавказзя зтягнене тільки в дуже малій частині в рубрику „Малоросів“ — переважно найшлося воно в рубриці „русскихъ“.

5) Серед українського міського населення по всій Україні записувано майже всіх цих, що володіли теж московською мовою, як Москалів, — головнож усіх приналежних до вищих клас населення. Вже й не згадувати про це, що в 1897. р. явне признавання себе Українцем могло бути для дотичної особи дуже невігідне — тому-то й по можности багато відважних патріотів воліло не признаватись...

6) Саме на південній Україні, почасти й на західній, отже в землях найбільше віддалених від московської національної території, є урядовий процент Москалів неприродно великий, не зважаючи на це, що дійсна примішка московського елемента там дуже маленька.

Таких тенденційних хиб у російській статистиці дуже багато. Їх хоч би коротке представлення за далеко завелоб нас.

Третя велика хиба російської офіціальної статистики лежить у цім, що вона майже на четвертину століття позаду нашого часу. В цім чвертьстоліттю були великі масові переміщення в російській державі.

Таврія, Кубанщина, Чорноморщина, Терщина, Ставропільщина, Південна Сибір і Амурщина з Приморщиною зазнали великих змін у своїй національній зложні. Плила сюди сильна струя українських, головню хліборобських, переселенців і спиналася тут. Вона перемінювала широкі простори, ще в 1897. р. дійсно мішані або й неукраїнські, в сутоукраїнські й знаменито збільшила обсяг нашої суцільної етнографічної території.

З огляду на ці негативні прикмети російської офіційальної статистики треба ще більше, як у колишній Австрії, класти вагу на етнографічні й діалектологічні дослідди й карти та на матеріяли, доставлені самовидцями. Розуміється, що певність що до українських границь, осягнена в межах Росії, мусить бути багато менша, як певність, добута в межах давньої Австро-Угорщини.

* * *

Наш огляд українських земель давньої російської держави почнемо з Х о л м щ и н и.

Холмщина творить ураз із „Середньою“ Галичиною від більш як тисячі років граничну землю між українським та польським

народом. Довга смуга лісової пуші лежала тут між Вислою з одної, а Вислоком, Сяном, Вепром і Бугом з другої сторони. Вона ділила старопольські племена від староукраїнських. Такі граничні смуги пралісу знаменні для первісних державних і культурних ступнів розвитку по цілій землі¹⁾. Поволі згодом повстали в цій граничній пуші укріплені оселі, які дістали назву Червенських городів від головного города Червеня (нині село Чермно, на південний захід від Грубешова).

Польські історики й політики вже від давнього часу використовують одно місце з т. н. Несторової літописи, щоб цілу українську Галичину й Холмщину представляти як первісно польську національну територію. Це місце каже, що 981. р. Володимир пішов на Ляхів і зайняв городи їх Перемишль, Червень і інші городи, які є до сьогодні під Русею. Тимчасом із чеської хроніки Космаса²⁾ і з записок арабського географа Ібрагім ібн Якуба, який саме під цей час подорожував у цій часті Європи³⁾, знаємо, що тоді навіть Краків не належав ще до Польщі, щож доперва Червенські городи! Супроти цих

¹⁾ F. R a t z e l. Anthropogeographie. T. II, 87 д. Politische Geographie, стор. 160 і д.

²⁾ I, 33, 37.

³⁾ Извѣстія аль Бекри, стор. 47.

обох історичних джерел і документу вдови Мешка I., князя Польщі, в котрім зазначені границі тодішньої Русі¹⁾, виходить без ніякого сумніву, що київський літописець у цьому місці є недокладний (мабуть розумів під „Ляхи“ Чехів) і що нинішня західна окраїна української Галичини разом з Холмщиною належала при кінці X-го віку часово до Чехів²⁾. Часово кажемо тому, що потім аж до половини XIV. століття Галичина й Холмщина були постійно під пануванням староукраїнських держав Київів і Галича. Город Холм був заложений коло 1237. р. Данилом, князем і королем галицьким і був якийсь час його столицею. Правда, що т. зв. Червенські городи були предметом граничних воєн між давньою Польщею й давньою Україною і часово діставалися під польське панування (1018—1031, 1069—1080 (?), 1213—1219). З другої сторони українські князі пару наворотами володіли й Люблином (1234—1302) і посували границі Галицько-володимирської держави аж по Вислу. При тім не треба однак ніколи забувати, що територія

¹⁾ Monumenta Poloniae Historica, I, 149.

²⁾ F. Palacký. Dějiny česke, I, 1, стр. 252. — Dudík. Mährens Allgemeine Geschichte, I, 383. — V. Tomek. Děje Kralovství českého, § 12. Карта. — М. Грушевський. Історія України Руси, I, 433 дд.

т. зв. Червенських городів обіймала тільки західну частину нинішньої української Галичини й південну частину Холмщини. Коли польські історики й політики розширили поняття Червенських городів на цілу українську Галичину, то це тільки довільність або тенденція.

Населення Холмщини було від самих початків її історії українське. Державна стара українська приналежність положила такі тривкі основи під національне й релігійне обличчя тутешнього населення, що ніякі пізніші історичні судьби землі не змогли його переіменити.

Через упадок Галицької держави прийшла Холмщина до поділу між Польщею й Литвою (по сукцесійних війнах 1340—1366). Люблинська унія 1569. р. полишила Литві тільки північний кінчик Холмщини, останок під назвою „Холмської землі“ прилучено до автономного „Руського воеводства“. Такі відносини лишились аж до поділів Польщі. Віденський конгрес 1815. р. прилучив Холмщину без огляду на етнічні й історичні окремішности до Польського Королівства (Конгресівки), яке отримало від конгресу широку автономію. В рямах Конгресівки Холмщину розпайовано поміж дві губернії: люблинську й сідлецьку. Аж 1912. р. зорганізував російський уряд тери-

торію Холмщини, як окрему губернію. Рівночасно вилучено її з генерал-губернаторства варшавського й приділено до київського.

Цей крок російського правління наступив з тієї причини, що процес полонізації Холмщини, дуже повільний в часах існування польської держави, під російським пануванням дуже прискорився й саме в останніх десятиліттях прийняв небезпечні розміри. Цей процес полонізації мав своє коріння в нещасливих релігійних відносинах Холмщини. Тутешнє українське населення було від Володимирових часів православне. По проголошенню Римом у Бересті (1596. р.) унії стали Холмщаки уніятами й остали ними аж до найновіщих часів. Протягом століть налетіло в уніятське богослуження, саме на Холмщині, багато римо-католицьких обрядів і звичаїв із сусідньої Польщі.

Російський уряд зніс (як звісно) унію в інших українських землях вже в 1838. р., а в Холмщині, звязаній адміністративно з Конгресівкою, аж в 1875. р. Українське простолюддя Холмщини було до унії й питомого свого обряду дуже привязане. Замість поволі очищувати уніятський обряд (впрочім сливе тотожний із староукраїнським православним обрядом) з латинських примішок, російський уряд і синод взя-

лися до цієї „делікатної“ справи дуже радикально. На місце унії прийшло відразу православіє й то в його московському, чи бодай сильно „обрусілому“ виданні. Не дивнож, що холмські Українці уніяти, до того ще (з вини самогож російського уряду!) національно несвідомі, тільки в малій частині перейшли на православіє. Подавлююча більшість остала в душі католицькою, ходила радше до католицьких костелів, як до своїх церков і шукала заспокоєння своїх релігійних потреб радше у римокатолицького клиру, як у наставленого синодом православного духовенства. Костел добув багацько зразу явних, потім (по забороні переходу) тайних прозелитів, їх полонізував польський клир усіми силами.

Усі заходи, прийняті московським урядом проти „опірних“ уніятів, нічого не помагали. Число католиків на Холмщині росло швидко, число Поляків теж, хоч не так дуже. Сільське населення ставало поволі католицьким, не перестаючи однак держатися української мови, і звичаїв. Тільки незначне число селян сполонізувались за впливом костела. За те по містах полонізація зробила значні поступи. Коли ще перед півстоліттям польське живло на Холмщині не переходило 20-ої пайки населення, то в початках ХХ-го століття

скількисть його виросла на $\frac{1}{3}$, частину усього населення.

Коли в 1905. р. проголошено свободу віри в цілій російській державі, та таки не признано унії, велике число (офіційально 169.000, по иншим джерелам поверх 200.000) холмських Українців з імени православних, бувших уніятів або католиків перейшло відверто на римське католициство. Цей масовий перехід з лона державної віри перелякав центральне російське правительство. Воно постановило тому рятувати Холмщину перед польщенням адміністраційними розпорядками, відділити її від польських губерній і утворити з неї осібну губернію. Окрема комісія визначила межі нової холмської губернії після етнографічних категорій і 1912. р. нова губернія стала дійсністю.

Підчас війни і відвороту Росіян 1915. р. українське населення Холмщини евакуовано переважно в глибину Росії. Австрійсько-німецькі окупаційні власти скасували холмську губернію, прилучили її територію до польського адміністраційного округу й залляли австрійсько-польською бюрократією. Вона перевела навіть „перепись населення“, яка виказала, що ніяких Українців на Холмщині немає.

Ця бюрократія повела під протекторатом Австрії завзяту полонізацію. Україн-

ської мови не признавано, українські церкви перемінювано в католицькі костели, землю свакуованих Українців розділювано поміж навмисне спроваджених польських колоністів. Правда, що Берестейський мир 1918. р. прилучив Холмщину аж по лінію Тарногород, Білгорай, Щебрешин, Красностав, Пугачів, Радин, Межирічче, Сарнаки, Мельник до Української Народньої Республіки, однак постанов мира австрійське правління й не думало виконувати. Аж до розвалу Австрії трівав процес насильної польонізації невпинно. Українських Холмщаків, що вертали поволі з глибини Росії, просто не пускали до їх рідної землі!

Етнографічна границя суцільної української території держиться на Холмщині доволі докладно західної межі губернії. Правда, що деякі півострови й острови польської території переходять цю межу, однак на більший розмір буває таке тільки в південних повітах Холмщини: білгорайським і замосянським. Крім цього ці енклави вирівнюються великими українськими ексклявами, що лежать на заході від меж губернії (між Луковом і Желеховом, Сідлицем і Калушином, коло Соколова і т. п.).

Після думського закона про утворення холмської губернії прилучено до неї сліду-ючі повіти й части повітів (дані з 1. січня 1909):

З губернії	Повіт	Населення	Українців і Москалів	Поляків	Жилів	Інших (пе- рев. Німц.)
люблинської	Грубешів (цілий)	138 562	57%	26%	16%	1%
	Томашів (цілий)	113 108	47%	41%	12%	—
	Холм (майже цілий)	157 091	47%	28%	11%	14%
	Любартів (частина)	2 453	73%	18%	1%	8%
	Красностав (частина)	12 722	74%	22%	4%	—
	Замостє (частина)	88 564	27%	54%	19%	—
	Білгорай (частина)	94 454	39%	50%	11%	—
сідлецької	Біла (цілий)	92 667	59%	14%	27%	—
	Константинів (частина)	60 857	71%	13%	16%	—
	Радин (частина)	30 943	79%	20%	1%	—
	Володава (майже цілий)	104 895	62%	15%	17%	5%
Холмська гу- бернія простір 13500 кв. км...		896 316	52%	30%	15%	3% ¹⁾

¹⁾ Ч и х а ч е в ь. Нъ образованію Холмской губерніи. СПБ., 1912.

Нову губернію поділено на вісім нових повітів із старими назвами: холмський, білгорайський, більський, володавський, грубешівський, томашівський, константинівський, замостянський²⁾. Нові повіти різняються від старих тої самої назви повітів простором і населенням, отже й також процентовим його складом. З цього замішання скористали польські вчені й публіцисти й виставили мене й д-ра Кордубу, як фальшивників статистики, тому, що мої дані (для „старих“ повітів) не згоджувалися з даними д-ра Кордуби (обчисленими для нових повітів)³⁾. Впрочім д-р. Кордуба обмежує українську суцільну територію на шість повітів Холмщини, виключаючи з неї білгорайський і замостянський повіти. Його дані представляються ось як (диви таб. на ст. 78):

Я вповні акцептую числа Кордуби, однак не виджу причини вести етнографічну границю суцільної української території здовж повітових меж. Це добре на півночі, де нема таких сильних зазублень і де межа губернії доволі докладно припадає на етнографічну. Після моїх тимчасових дослідів

²⁾ Ежегодникъ Россіи. 1914. Петроградъ, 1915. Р. XI, в. 1.

³⁾ Дяви: Chelm und Podlachien. Wien, 1918.

Повіт	Простір	Населення	Українців	Москалів	Поляків	Жидів	Німців
Холм	2139	194 000	41,9%	6,3%	27,6%	10,9%	13,3%
Біла	2022	142 000	55,5%	5,0%	15,7%	23,4%	—
Володава.	1862	121 000	62,6%	2,4%	14,8%	15,5%	4,7%
Грубешів.	1661	171 000	55,7%	1,9%	25,9%	16,2%	—
Константинів	1470	92 000	68,4%	2,4%	14,2%	14,9%	—
Томашів	1301	122 000	44,1%	2,6%	41,1%	12,2%	—
Разом кругло	10 500 кв. км.	842 000	53,2% 448 000	3,7% 31 000	23,9% 201 000	15,3% 129 000	3,9% 33 000

дасться одначе повести й на півдні ось яка строго мінімальна межа української території: границя Галичини, Біща, Княжполь, Лукова, Осухи, Майдан Сопотський, Гарнаватка, Криниці, Комарів, Снятичі, Мотличі, Горішів, Грабовець, Войславичі й далі на північ здовж губерньської границі.

Коли спогадаємо, що тут (як і всюди) українське міське, ба й сільське населення, головню бідніше, що є в економічній залежності від своїх московських чи польських патронів, було при переписах приневолене записуватися на Поляків чи Москалів, прийдемо до заключення, що моя свогочасна оцінка національного складу населення Холмщини¹⁾ не була далека від правди. Я рахував і тепер рахую для мінімальної території української Холмщини кругло 10.000 кв.км., 800.000 населення, 60% Українців, 20% Поляків, 4% Німців, 15% Жидів і 1% Москалів.

Існування значного кусника суцільної української території на Холмщині не підлягає отже ніякому сумніву. Тутешнє українське населення є без сумніву від найдавніших часів автохтонне селянське населення, яке опиралося сливе цілих тисячу літ зпершу полонізації, потім руси-

¹⁾ R u d n y s k y j. Die Verbreitung der Ukrainer („Kartographische Zeitschrift“, Jg. IV, 1915).

фікації¹⁾). Полемічна література з політичною закраскою головно з останніх років доволі багата та переважно без всякої научної вартости. Зосібна польські публікації своїм звичайним апріорним твердженням, будьто би Холмщина була сутопольським краєм, є для всякого научного вжитку цілком нездатні.

Окреме становище серед воєнних публікацій займає дуже солідний статистичний атлас західних областей російської держави, виданий німецьким штабом²⁾.

¹⁾ Диви: F. G l o g e r. *Obchody weselne*. Kraków, 1869, I. — П. Щ е б а л ь с к і й. Карта русскаго Забужья. Варшава, 1880. — Anonim. *Fantazye geograficzne* („*Ateneum*“, 1882). — A. Z a k z e w s k i. *O ziemi bielskiej* („*Wisła*“, III). — М. К о я л о в и ч ь. *Объ этнографической границѣ между Западной Русью и Польшею*. Вильно, 1885. — А. Р и т т и х ь. *Славянскій міръ*. Варшава, 1885. — О. Б а т ю ш к о в ь. *Холмская Русь*. СПб., 1887. — В. Ф р а н ц е в ь. *Карты русскаго и православнаго населенія Холмской Руси*. Варшава, 1909. — К а р е т н и к о в ь. *Холмская губернія*. Лубни, 1913. — М. К о р д у б а. *Північно-західня Україна*. Відень, 1918.

²⁾ *Völkerverteilung in West-Rußland*. Hamburg, 1917.

VII. Підляшшя й Полісся.

Підляшшя, земля „під Ляхом“, себ-то близько польської границі, була мабуть заселена тим же самим староукраїнським племенем Дулібів, що жило над Бугом і на верхівях Нарви. На заході межувало Підляшшя великими дрімучими лісами з землями польських чи мазовшанських племен, на півночі з Ятвягами, народом литовського кодла. Землю Ятвягів „взяв“ Володимир Великий уже в 983. р.¹⁾ і хоч пізніше вони визволилися і давалися навіть у знаки населенню сусідніх українських земель, то все таки врешті решт ціла південно-східна половина їх землі підпала дуже скоро українізації.

Політичним осередком Підляшшя було зпершу Берестя, столиця удільного князівства. Пізніше виступив Дорогичин — тут

¹⁾ Лѣтопись по Іпатському списку, стор. 54.

в Рудницькій. Територія України.

коронувався Данило на короля²⁾). Підляшшя належало аж до кінця до Галицько-володимирської держави, по її розборі дісталосся зпершу Литві. По люблинській унії 1569. р. пішла західна частина Підляшшя з Дорогичином, Більськом і Мельником до Польщі, де її зорганізовано, як автономне підляшське воєводство. Східна частина з Берестям і Кобрином лишилася при Литві, як частина берестейського воєводства. При творенню Конгресівки прилучено до неї тільки південний кінчик Підляшшя на лівому березі Бугу. До 1914. р. творив цей кінчик північну окраїну холмської губернії, останок Підляшшя належав до городненської губернії.

Етнографічні відносини Підляшшя є прості. Тут межують із собою три суцільні території: українська, білоруська й польська. Границя української території проходить від Мельника до Дорогичина, на Земятичі, Боцьки, Страблю до р. Нарви. Тут починається границя українсько-білоруська. Вона йде р. Нарвою в гору через с. Нарву й Семенівку (північна межа біловіжської пуці) аж до джерел ріки Нарви, потім на Велике, Пружани, Сілець, Картуську Березу й доходить коло Чорного

²⁾ Грушевський й. Історія України Руси, II, 387.

озера до границі городненської губернії.

Це мінімальна границя, проведена здебільшого після карт Ріттіха¹⁾. Вона зазначає територію, що до українського характеру котрої нема ніякого сумніву. Границя західна супроти польської території ніяких сумнівів не виказує. Натомість північна границя супроти білоруської національної території підлягає деяким сумнівам. Поміж дійсною сутоукраїнською територією, якої границю ми саме зазначили, та сутобілоруською територією, яка лежить далі на півночі, в повітах сокільським і городненським простягається широка полоса переходових говорів ні то українських, ні то білоруських. Ця полоса обіймає білостоцький, волковийський, слонимський повіти у цілості з північною частиною пружанського. Вже Чубинський був склонний причислювати більшість мешканців городненської губернії до українського племені, головню з огляду на т. зв. заблудівський діалект, який панує в згаданих вище, яко переходові, повітах. Звісний письменник Іван Нечуй-Левицький, добрий знавець тамошніх місцевих обставин, числив усю цю

¹⁾ Славянскій міръ. Варшава, 1885, стор. 24. Карта („Изв. Импер. Акад. Наукъ“, IV, 110 дд.). С о б о л е в с к і й. Очеркъ русской діалектології („Живая Старина“, 1892, III, 3).

переходову полосу до української території і числив тому на 1.617.859 мешканців городненської губернії ні менше ні більше як 1.400.779 Українців (до 87%)¹⁾! Заблудівський повіт навіть Соболевський причисляє до українських²⁾. Правда мабуть лежить по середині. Переходова полоса між Українщиною і Білорусщиною безумовно існує й докладне розмеження обох територій через присудження одній з них тієї цілої переходової полоси не було би справедливим. Південна половина переходової полоси повинна би бути причислювана до української території приблизно по лінію Білосток, Свислоч, Ружани, Доманове, річка Цара аж до східної межі городненської губернії. Розуміється — *salvis iuribus* будучого докладного розсліду на місці. Та вернімо до зазначеної вище мінімальної території українського Підляшся.

Вона обіймає повіти берестейський і кобринський у цілості, східну половину більського й південну пружанського повіту. Офіційальна статистика (1897) числить у повітах:

¹⁾ Anzahl der Ruthenen etc. („Ruthenische Revue“, Jg. V, стор. 254 д.).

²⁾ Цит. IV, стор. 32 і д.

	Українців	Москалів	Білорусинів	Поляків	Жидів
Берестя.	64,4%	9,9%	—	3,9%	20,8%
Кобрин.	79,6%	4,0%	—	2,2%	13,7%
Більськ.	39,1%	5,9%	4,9%	34,9%	14,9%

Ціла мінімальна територія українського Підляшшя обіймає округло:

Простору	14.000 кв.км.
Населення	700.000
Українців	500.000 — 71,4%
Москалів	45.000 — 6,4%
Поляків	25.000 — 3,6%
Жидів	115.000 — 16,4%
Білорусинів	15.000 — 3,1%

На схід від Підляшшя лежить слідуєча межова область України: П о л і с с я.

В початках історичного життя східних Славян було Полісся залюднене по думці Барсова, Мілюкова, Багалія племенем Дреговичів. Чи вони є дійсно предками нинішніх українських Поліщуків, нема виразних доказів ні pro, ні contra. В кожному разі нинішнє Полісся оставало від початку

Х-го століття нашої ери під пануванням староукраїнської Київської держави й творило в її рамах т. зв. Турово-пинську землю. В XIII-ому столітті попала ця земля під панування Галицько-володимирської держави, потім швидко увійшла в склад Литовсько-руського великого князівства. При Литві остало Полісся також і по люблинській унії. Воно творило берестейське воєводство й південні кінчики новогородського й минського воєводства. Прийшовши при поділах Польщі під російське панування, творило Полісся перед 1914. роком повіти: пинський, мозирський і річицький минської й гомельської й могилівської губернії.

Населення Полісся — Поліщуки — є українським племенем і говорить поліським говором північно-українського діалекту. Цей говір виступає в цілій чистоті в пинському повіті й у південній частині мозирського (Пинчуки). В цілій останній частині Полісся він стає переходовим діалектом між українською та білоруською мовою. Антропологічний і етнологічний тип, звичаї й обичаї скрізь по цілому Поліссі українські. Зважаючи на це повинна би північна етнографічна межа української суцільної території на Поліссю переходити приблизно північними межами повітів: пинського, мо-

зирського, річицького й гомельського. Ось статистичний образ тієї максимальної території українського Полісся. Числимо усе корінне населення до Українців.

Простір	46.000 кв.км.
Населення 1914. р.	1,307.000
Українців	1,017.000 -- 78,3%
Москалів	57.000 — 4,4%
Поляків	22.000 --- 1,7%
Жидів	205.000 15,8%

Крім цієї максимальної української території, яка могла б декому виглядати на імперіялістичну конструкцію, можна й треба визначити на Поліссі мінімальну територію України.

Її межі подають найдокладніше етнографічні карти Ріттіха й Величка. Ці межі йдуть від Чорного озера на Бобровичі, Вигонівське озеро, Ганцевичі, потім здовж східної межі пинського повіту аж до устя Дни в Припять коло Луниця, відсіля здовж Припяти аж понище Мозиря і здовж східної межі мозирського повіту. Дальша етнографічна границя слідкує за губернськими межами Волині, Київа й Чернигова. Ця мінімальна територія обіймає цілий пинський і південну (на правому березі Припяти) половину мозирського повіту й після чисел Кордуби представляється ось як:

Простір	20.000 кв.км.	
Населення 1914. р.	470.000	
Українців	356.000	75,8%
Москалів	13.000	2,8%
Поляків	12.000	2,4%
Жидів	87.000	18,3%

Російська перепись 1897. р. улегчила собі роботу на цілїм сумнівнїм теренї Полїсся дуже простою дорогою. Вона без обиняків причислила всіх Полїщуків минської й могиливської губернїї до Білорусинів. Тим способом південні повіти обох цих губернїй, положені в безпосередньому сусідствї сутоукраїнських (80—90% Українців) повітів Волині, Київщини й Чернигвщини, не виказують офіціально ніяких „Малоросів“. Таке облекшування собі роботи є однак ніщо инше, як очевидна насмішка з науки або недозволена ігноранція. Приналежність Пинчуків до української народности є в науці й житті від давен-давна безперечною дійсністю.¹⁾ Білоруський вчений Довнар-Запольський признає сам, що офіціальна перепись зробила тут похибку й рисув українсько-білоруську межу по Рїттіху. На тїй самїй картї зазначена також „межа малоруського

¹⁾ Карти Рїттіха й Величка, Рїттіха: Славянскій міръ. Варшава, 1885, стор. 24. — Н і д е р л е в в Енциклопедїї славянської філологїї, в. 2, стор. 26. і карта.

впливу на білоруську мову“ Вона переходить по південних частинах новгородського, случького й бобруйського і здовж північної межі річицького й гомельського повітів.¹⁾ Ця межа, згідна з діалектологічними дослідями Карського, є саме дійсною межею українських Поліщуків, і zarazом української території на Поліссі.²⁾

¹⁾ Семеновъ. Россія, т. IX. СПб., 1905, стор. 134, карта при стор. 144.

²⁾ Пор. А. Соболевскій. Очеркъ русской діалектології („Живая Старина“, 1892, в. III, стор. 3 дд.). — І. Киркоръ. Бѣлорусское Полѣсье. Москва, 1891. — М. Довнар-Запольскій. Бѣлорусское Полѣсье. Москва, 1895. — Г. Булгаковскій. Пинчуки. СПб., 1896. — Е. Карскій. Бѣлоруссы. Варшава, 1905 і т. д.

VIII. Бесарабія.

Огляд західних окраїн нашої території закінчимо Бесарабією.

Бесарабія країна доволі простора (46.000 кв. км.), дуже родюча й багата. Вона тепер анектована Румунією, яка претендує на цілу Бесарабію — мовляв із етнографічних зглядів. В дійсності цей край ледви на половину румунський.

Населення Бесарабії виносить після обчислення з 1. січня 1914. р. — 2,657.300 душ. Воно дуже різноманітне — перепись 1897. р. начислила тут аж 41 народність. Примінивши процентіві числа цієї переписі до числа населення 1914. р., дістанемо ось який національно-статистичний образ Бесарабії:

Населення	2,657.000
Румунів	1,265.000 — 47,6%
Українців	521.000 — 19,6%
Москалів	215.000 — 8,1%
Болгарів	140.000 — 5,3%
Поляків	160.000 — 6,0%

Німців.	82.000	-	3,1%
Жидів	314.000	-	11,8%
Турко-татарів	80.000	—	3,0%
Інших	24.000	—	1,0%

Ці цифри безумовно фальшиві. Так скількість Москалів, як і скількість Румунів значно прибільшена на некористь українського живла.

В кожному разі релятивну більшість населення Бесарабії творять Румуни, тут звані Молдаванами (47,58% — 1,265.000). Вони займають суцільно середину довго простягнутої країни й розсіпані крім цього поменшими островами по цілому просторі губернії. На північному заході й півдні їх впрочім мало. Скількість образованих, національно свідомих Румунів є в Бесарабії дуже мала, переважна більшість вищих шарів народу є під впливом російської школи й церкви зрусифікована. Молдаванський селянин і дрібноміщанин остав вірніший мові й обичаям своїх предків, хоча школа була виключно російська, в церкві панувала тільки славянська літургія й Молдаванин міг писати свою мову тільки російською азбукою. Не зважаючи на те, русифікація зробила тільки малі поступи, більші натомість, дивним робом, українізація. Переважна більшість молдаванського селянства Бесарабії володіє

більш або менш українською мовою, не покидаючи однак своєї рідної.

Другою що до величини національною групою Бесарабії є У к р а ї н ц і (19,62% — 521.000, в дійсності о 180.000 більше). Українці сконцентровані на північному заході (хотинський повіт) і на півдні (акерманський і ізмаїльський повіт) краю, крім цього вони розсипані всюди більшими чи меншими колоніями, навіть у румунському центрі Бесарабії. Переважна більшість бесарабських Українців, це хлібороби — селяне й дрібноміщане, однак і серед урядництва й священства Бесарабії є доволі Українців з походження, дещо теж з національної свідомости.

Потім слідкують що до числа Ж и д и (314.000 — 11,79%), розселені по цілій Бесарабії доволі рівномірно, по містах творять всюди коли не безоглядну, то зглядну більшість. Ціла торгівля й майже цілий промисел Бесарабії в їх руках. Вищі шари Жидів тут, як і загалом у Росії, культурно зрусифіковані.

М о с к а л і (8,05% — 215.000) є що найвище в четвертині дійсні Москалі, зайшли сюди з Московщини. Вирочім це або поверховно зрусифіковані Українці або по prostu Українці офіційально записані на Москалів. З виїмком декількох колоній старовірів є бесарабські Москалі головно

великими земельними власниками, військо-
вими старшинами, купцями то що. Мо-
сковський покiст був у Бесарабiї повсюдний
та дуже тоненький.

Б о л г а р и (140.000 — 5,33%) живуть
яко хлiбороби й огородники в кількох
великих етнографiчних островах пiвденної
Бесарабiї. Тут же зустрічаємо великі
хлiборобські колонії Н i м ц i в (83.000 —
3,11%), що існують від 1814. р. і дійшли
до значного добробуту. Крім того живуть
у Бесарабiї останки колишніх володарів
краю Турко-татари (79.000 — 2,95%) і
декілька інших дрібних відломків народів.

Нинішня національна пестрота Бесарабiї,
це вислід історичного розвитку країни.
У вчасному середньовіччі жили тут Анти,
предки Українців. Пізніше виступають у
історичних джерелах, як жителі цих око-
лиць, два староукраїнські племена Тивер-
ців і Угличів. У X-ому столітті мали вони
на території нинішньої Бесарабiї тут го-
ловні міста: Пересічен (коло нинішнього
Оргієва), Тегинь (нині Бендери) і Білгород
(нині Ажерман). В цiм часі належала ціла
Бесарабія до староукраїнської Київської
держави. По її розпаді на удільні кня-
зівства дісталася Бесарабія під панування
Галицько-володимирської держави. Крізь
Бесарабію йшла жива торгівля Галича з
Дунаєм, Чорним морем, Царгородом. Пе-

решкодзжували їй тільки напади й переходи турських кочівників через південно-бесарабські степи.¹⁾

Монгольсько-татарські набіги відсунули український елемент з цілої південної й середньої Бесарабії та Молдави аж геть у буковинські й північно-бесарабські ліси. В 1340. р. впала Галицько-володимирська держава й не було вже кому відвойовувати цієї хоч і як важної української території. В молдавські й бесарабські безлюддя стали поволі напливати румунські напів кочові пастухи й хлібороби з семигородської верховини. Витворилося тут кілька „банатів“, від одного з них розійшлась назва Бесарабія по цілому краю. Дуже скоро підпала Бесарабія під політичний вплив Молдави й пішла разом із нею під турецьку зверхність. Деякі околиці Бесарабії і твердині: Бендери, Акерман, Ізмаїл, Хотин були прилучені навіть до безпосередніх володінь Високої Порти. Південна частина Бесарабії стала кочовищем буджацьких Татарів, а Кримці користувалися Бесарабією аж у XVIII-е століття, як вигідною дорогою для своїх набігів на українські землі польсько-

¹⁾ Диви пр. у Соловйова: Історія Россії. I, 48, 460, 533. — Грушевського: Історія України. I, 179 д.; II, 519 дд. — Семеновова: Россія. Т. XIV, стор. 137 дд. і и.

литовської держави. В 1812. р. прийшла сливе ціла Бесарабія дорогою анексії до Росії, 1829 також південна Бесарабія з дельтою Дунаю. В 1856. р. мусіла Росія відступити дельту Дунаю Туреччині, південну частину Бесарабії князівству Молдаві. Аж у 1878. р. прийшла ціла Бесарабія в нинішнім поняттю під російське панування. Густіще заселення Бесарабії датується впрочім щойно з першої половини ХІХ. віку.

Суцільна українська територія Бесарабії нелегка до сконстатовання. Від часів обох карт Ріттіха не було ніяких джерельних етнографічних карт Бесарабії. Аж в 1917. р. мала бути зроблена нова карта Берга, однак її не вдалося мені ніяким способом досі роздобути. Замітне це, що перша карта Ріттіха не виказувала в Бесарабії сливе ніяких Москалів, щойно друга¹⁾ показує Москалів в більшій кількості і то тільки в ізмаїльському повіті (де офіційальна статистика начислила їх впрочім тільки 12,3%!). Скомбівувавши дані етнографічних карт з офіційальною статистикою й ріжними даними, які я добув від самовидців, я дійшов до ось якої межі суцільної української території в Бесарабії: Килійський рукав Дунаю попри Вилків,

¹⁾ Карта западныхъ и южныхъ славянъ «Славянскій міръ». Варшава, 1885.

Кілію, Ізмаїл (ціла дельта Дунаю є впрочім українська), озеро Катлабух, північна межа ізмаїльського повіту аж до ріки Ялпуха, ріка Ялпук, аж повище Комрату, місцевости Чімішлія, Лейпціг, північно-західна границя акерманського повіту аж до Дністра. Потім слідкує границя горі Дністром аж понище Сороків, звідси на захід на Згурицю, Марамонівку, Дондюшани до східної границі Хотинського повіту й попри Корпач до Пруту й горі рікою до Новоселиці, по Чубинському на Фітешті, Тицкани, Білявинці, Кишла Замжієва, Кишла Салієва, Гиждева, Білівці, Довжок, Динівці, Рингач, границя Буковини²⁾).

В межах тієї границі лежать: повіти хотинський і акерманський в цілості, східна половина ізмаїльського, південна окраїна сорікського й кусничок бендерського повіту. Образ цього мінімального обсягу української території в Бесарабії виглядає після офіційної російської статистики ось як:

Простір . .	17.000 кв. км.
Населення	1.020.000
Українців	427.000 — 41,8%
Москалів	112.000 — 10,9%
Румунів	193.000 — 18,9%

¹⁾ Чубинський. Труды і т. д., VII, стор. 363.

Болгарів . . .	102.000	—	10,0%
Жидів	94.000	—	9,2%
Німців	62.000	—	6,1%
Турко-татарів	27.000	—	2,6%
Інших	3.000	—	0,3%

Українці творять на цім просторі офіційно тільки зглядну більшість, з Москалями, що є тут майже в трьох четвертинах „паперові“, навіть абсолютну більшість ту-тешнього ріжноманітного населення. Поза цею межею живе в Бесарабії не менше як 94.000 Українців і 103.000 Москалів. При поділі Бесарабії після етнографічних меж остало б навіть дещо більше Українців і Москалів під румунським пануванням, як Румунів під українським.

Впрочім всі ці цифри далеко не достовірні. Після моєї оцінки, зробленої на основі існуючих етнографічних карт і зібраних мною звісток самовидців, треба процентове число Українців в українській частині Бесарабії збільшити до 58%, число Москалів зменшити до 3%, Румунів до 9%. Офіційні процентові числа для інших народностей є приблизно вірні.

Існування значного кусня суцільної національної української території в Бесарабії не підлягає отже ніякому сумніву. Посягання на цілу Бесарабію зі сторони так української, як і румунської держави треба з етно-політичного боку вважати не-

справедливими. Тільки поділ Бессарабії після суцільних етнографічних територій є з політично-географічного погляду оправданий.¹⁾

¹⁾ Що до української території в Бессарабії диви, крім загальних представлень Чубинського, Ріттиха і т. п.: П. Несторовскій. Бессарабські русини. Варшава, 1905. — Первая всеобщая перепись населения Рос. Имп. 1897. г., зош. III. СПб., 1905. — К. Дгож. Ruské osady v rumunské deltě dunajské („Osvěta“, 1909). — S. Rudnyckyj. Bessarabien („Ukrainische Korrespondenz“, Wien, 1916) і т. д.

ІХ. Слобідська Україна.

Означивши цим робом межі суцільної української території на північному заході й південному заході, переходимо тепер до північно-східних її границь. Тут сусідами Українців є всюди Москалі, інші народности так що до числа, як що до обсягу відступають цілком на задній плян.

У філологічній і історичній літературі велася довший час завзята контроверзія з шовіністичним підкладом на тему: чи були первісні славянські мешканці середнього Подніпря й Лівобережжя (Сіверщини) „великоруського“, чи „малоруського“ ко-дла. Як нині справа стоїть, ця контроверзія покінчена на користь погляду, що ці лівобережні землі Подніпря були споконвіку заселені староукраїнськими племенами Сіверян і інших.²⁾ Татарське лихо-

²⁾ Див. Грушевський Й. Історія України-Руси, т. I, стор. 173 д. Примітка 34. стор. 511 дд. з представленням цілої справи.

ліття обезлюднило лугові простори між Десною та Доном дуже значно, так що аж в XVII. віці тут наново стала густіще поселяватись українська людність. Повстала т. зв. Слобідщина, або слобідська Україна.¹⁾ Загущування її населення протяглося в XVIII-ий, навіть XIX-ий вік. Головну масу приходців становили Українці, та й Москалів сюди чимало прибувало, так що в північній граничній смузі Слобідщини московські етнографічні острови посіяні дуже густо.

Українсько-московська етнографічна границя є багато гостріща, як українсько-словацька, українсько-білоруська, навіть, як українсько-польська. Переходових діалектів таксамо нема як на польському пограниччі, є тільки місця, в яких або українське населення більше чи менше зрусифіковане, або московське більше чи менше зукраїнізоване. Сіл з мішаним населенням, яке живе всуміш поселене й заводить між собою родинні зносини (таке є навіть на польському пограниччі), тут сливе немає.

Проведення докладної етнографічної границі поміж українською та московською

¹⁾ Диви Грушевський Ілюстрована Історія України. Київ-Львів, 1912, стор. 455 д. — Семеновъ. Россія, т. VII. СПб., 1903, стор. 80 дд. і *passim*.

територією на Слобідщині дуже трудне. Не тільки наслідком загальних, вищенаведених прикмет російської офіційної статистики. Карта Ріттіха є в цім відтинку основно перестаріла й недостовірна; Величка таксамо, Нідерле тільки в головних обрисах, добра. Діалектологічна карта Росії¹⁾ полягає головно на пробних дослідках. Добра науково уґрунтована межа дала би провестися тільки науковою межевою комісією. Напевно знаємо тільки те, що діалект південно-західнього кута трубчевського й західньої частини сівського повіту творить перехід від московської мови до української²⁾. Для того в цім межовім просторі треба більше як деінде усталити дві границі: одну мінімальну, що обняла би простори без сумніву навіть по офіційній статистиці українські, і другу: максимальну, яка обняла би крім цього простори офіційно неукраїнські, післяж інших неофіційних джерел таки українські.

Підчас переговорів гетьманської України з Совітською Росією літом 1918. р. укра-

¹⁾ Видана діалектологічною комісією під ред. У ш а к о в а , мені, на жаль, недоступна.

²⁾ „Рускій филологическій Вѣстникъ“, 1884, 1, стор. 118. — А. С о б о л е в с к і й. Очеркъ русской діалектології („Живая Старина“, 2. II, в. I, стор. 7).

їнська мирова делегація під проводом С. Шелухина поставила на основі діалектологічних дослідів ось яку північну межу для України:

В о р л і в с ь к і й губернії: Від границь Чернигівщини на Семиць, Трубчевськ, горі рікою Нерусою і Сєвом, на Тару, Алешковичі, Орлю. В к у р с ь к і й губернії: на схід через Амонь, Софронівку, до ріки Свапи, потім здовж Свапи й Сейму до Глушкова, потім на південь через Костерну, Медвінку й на схід знов до Сейму, на Гущино, Лукіянівку, Старий Оскол, Петропавлівку (Обухівку). У в о р о н і ж с ь к і й губернії: попри Шаталівку, Репіївку, Колбино до р. Дону, повище Коротояку, потім на схід на Шестакове, Нижню Кислю, Козлівку, Бутурлинівку, Василеву (Водяне), Банну до границі губернії²).

Так обмежена максимальна українська територія Слобідщини має по офіційальним даним:

Простір	67.000 кв.км.
Населення	4,000.000
Українців	2,040.000 — 51,0%
Москалів	1,940.000 — 48,5%
Иших	20.000 — 0,5%

²) Див. *Memoire sur l'indépendance de l'Ukraine*. Paris, 1919, стор. 118.

Тепер пробуватимемо сконструувати мінімальну границю України в цих сторонах. Орлівська губернія мусить, не зважаючи на діалектологічні й інші аргументи, вийти поза межі мінімальної території. Вона ж має офіційально тільки 6000 (0,21%) Українців при 99,03% Москалів і 0,07% Білорусинів.

Інакше стоїть справа в курській губернії. Після офіційної статистики має вона:

Простір .	46.500 кв.км.
Населення	3,257.000
Українців	726.000 — 22,3%
Москалів	2,518.000 — 77,3%
Інших	13.000 — 0,4%

Однак є в Курщині цілий ряд повітів, які мають українські більшості або поважні меншості, які тільки в дуже малій часті живуть в етнографічних островах, а в подавляючій більшості держаться територіяльно разом і творять значний кусень суцільної української території, сумежний зі сусідніми сутоукраїнськими землями.

До суцільної української території Курщини належать: 1) цілий п у т и в л ь с ь к и й повіт (межова лінія Амонь-Ломакіно), що має 55,3% Українців (офіційально, числячи з містами, 52,5%), 2) південна

половина рильського повіту (31,0% Українців) аж до лінії Ломакино-Куренево з виступами по Глушкове й під Льгов, 3) південна половина суджанського повіту (47,9% Українців) аж по лінію Суджа-Довгий-Колодязь, 4) південно-західний кут обоянського повіту (12% Українців) аж по лінію Богатий-Кочетівка, 5) цілий гайворонський повіт (60,5% Українців, з містами 58,8%), 6) південна половина корочанського повіту (34,3% Українців) аж по лінію Підвільхи-Короча, 7) цілий повіт Новий Оскол (55,6% Українців, з містами 51,0%), 8) південна гранична смуга староскольського повіту (9% Українців) аж по лінію Орлик-Козачок. Білгородський повіт, хоч числить урядово тільки 21,2% Українців, лежить у цілості в українській національній території, як (у прочім дуже проблематичний) етнографічний острів.

Українська Курщина в цих межах представляється по даним офіційної статистики ось як:

Простір	18.000 кв.км.
Населення 1914. р.	1,295.000
Українців	743.000 — 55,1%
Москалів	576.000 — 44,4%
Інших	6.000 — 0,5%

Бачимо тут отже знов кусень дійсно сутоукраїнської суцільної території перед собою. Вона лежить у цілості в нутрі діалектологічно означених меж, які я подав при визначуванні максимальної території. Вважаючи на це виглядає офіційна статистика 1897. р. дуже проблематично. Виходить таке, що треба би що найменше половину з тутешніх офіційних Великоросів числити до українського живла. З другої сторони не підлягає сумніву, що в цілій (зокремаж у курській) Слобідщині існує значна московська колонізація, що живе етнографічними островами серед української території.

Аналогічний образ бачимо в сусідній в о р о н і ж с ь к і й губернії — східній половині колишньої слобідської України. Суцільна українська територія обіймає тут цілий південь губернії, але границі повітів тут, як і в Курщині, так сконструовані, що не покриваються сливе ніде з етнографічними границями. Вороніжська губернія обіймає офіційально 65.900 кв.км. з 3,631.000 мешканців, з чого 1,314.000 (36,2%) Українців, 2,298.000 (63,3%) Москалів і 18.000 (0,5%) інших. Суцільна українська територія Вороніжчини обіймає в цілості повіти: Б о г у ч а р (81,8% Українців), О с т р о г о ж с ь к (90,3% Українців), Б и р ю ч (70,2% Українців) і замкнений

ними повіт В а л у й к и , якого невеликий процент Українців (51,6%) треба покласти на рахунок несолідности офіційної статистики, таксамо як справу білгородського повіту (див. вище). Крім цього обіймає суцільна українська територія південну половину п а в л і в с ь к о г о повіту (43% Українців) і південні граничні смуги повітів б о б р і в с ь к о г о (17% Українців), к о р о т о я ц ь к о г о (17% Українців) і н о в о х о п е р с ь к о г о (16% Українців).

Границя мінімальної української території на Вороніжчині йде тим способом попри отсі місцевости: Городище, Шаталівка, Росоші, Репіївка аж до устя річки Потудані в Дін коло Коротояку, потім здовж Дону на схід на Ліски, потім на Маслівку, Мечетку, Нижню Кислю, Козлівку, Бутурлинівку, Василівку, Бурлаївку, Красне, Пихівку, Банну. Цей простір представляється після офіційної статистики ось як:

Простір.....	31.200 кв.км.
Населення 1914. р.	1,704.000
Українців	1,312.000 — 77,1%
Москалів	288.000 — 22,7%
Інших	4.000 — 0,2%

Український характер Слобідщини не підлягає, вважаючи на це, ніякому сумніву¹⁾.

¹⁾ Див. С е м е н о в њ . Россія, т. II. СПб., 1905.

Х. Донська Україна.

Східні межові землі нинішньої суцільної української території таксамо прастара власність українського народу, як і інші досі пізнані нами межові країни нашої батьківщини. Мабуть уже довго перед тим, як виступила Київська держава на ширшу історичну арену, сиділи сильні староукраїнські племена на Подонню й Півдні Кавказу. Недавно виринула навіть думка, що тут був один із центрів найдавнішої Русі-України¹⁾. В кожному разі території, про які будемо тепер говорити, належали по Озівське море, Кавказ, Каспій і Волгу до старої Київської держави. Напір кочівників швидко почав випирати українське живло з Подоння, одяче аж татарська навала перемінила тутешні землі в пустиню, майже безлюдну, кочовище

¹⁾ Пархоменко. Три центра древнѣйшей Руси („Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности И. Академіи Наукъ“, 1913, XVIII, 3).

татарських орд, яких центром став Крим. В цю пустиню, багату всілякими дарами природи посувалися від заходу українські, від півночі і здовж Дону донські козаки. Цей рух протягом XVI. і XVII-го віку щораз кріпшав і займав щораз то нові простори. В XVIII-ому столітті приходить упадок татарської могутності, російська держава нищить самостійність так України, як і Дону, опановує 1783. р. Крим і переступає Кавказ.

Донські козаки зложились у перше в XVI. віці з московської й української пограничної людности в суміш¹⁾.

Їх національна приналежність з роду була неодноцільна. В XVII. і XVIII-ім віці дуже багато Українців ходило в донські козаки. В XIX. віці поселилося дуже багато хліборобських переселенців з України над Доном так, що в цілій Росії втерся поволі погляд, що в Донській області творять більшість населення саме Укра-

¹⁾ Соловьевъ. Исторія Росіи, т. V, стор. 1684, т. VI, стор. 313 і т. д. — Эварницкій. Исторія запорожскихъ казаковъ. Кіевъ, I, 1892. II, 1895. — Савельевъ. Трехсотлѣтіе войска донского. СПБ., 1870. — Сухоруковъ. Историческое описаніе земли войска донского. Новочеркасскъ, I, 1867. II, 1872. — Семеновъ. Россія. СПБ., 1910, т. XIV, стор. 151 дд.

їні¹⁾). До того прилучено в 1887. р. таганрожський округ, частину давніх запоріжських земель, з його українським населенням до Донщини. Ця обставина ще збільшила відсоток Українців на Донщині.

Тимчасом перепись 1897. р. і тут викинула штуку. Вона виказала, що Українці на Донщині не то що не творять більшості, але й не сягають і третини населення. Ось офіційальний образ Донщини:

Простір.....	164.600 кв.км.
Населення 1914. р.	3,876.000
Українців	1,089.000 — 28,1 %
Москалів	2,589.000 — 66,8 %
Німців.....	54.000 — 1,4 %
Кімликів	50.000 — 1,3 %
Вірмен	43.000 — 1,1 %
Жидів	23.000 — 0,6 %
Инших	28.000 — 0,7 %

В дійсності справа стоїть цілком инакше. Цей фальшивий образ виходить не тільки з вище наведених шматочок російської статистики, але й із одної спеціальної обставини. Іменно перепись 1897. р. записала попросту всіх донських козаків, як Велико-росів. Це є цілком неправдиве. Серед донських козаків можна розрізнити три групи: Верхових, Серединців і Низовців.

¹⁾ Диви Словар Брокгауза й Ефрона sub voce.

Верхові Донці по Хопру і Медведиці правдиві Москалі, середнього росту, ясної комплексії, говорять південно-великоруським діалектом і держаться московського звичаю. Серединці, що живуть по Дону аж до річки Цимлі, вже змішані з Українцями, їх тип, мова, звичаї тільки „подібні до великоруських“. Натомість Донці-Низовці, так по антропологічному типові (високі, чорняві), як і по звичаям — Українці. Їх мова мішана, однак „великорущина“ цілком подавлена „малорущиною“¹⁾. Ці дійсности, голошені сутовеликоруськими творами, в останнеж многотомовим видавництвом націоналістичної тенденції, не полишають ніякого сумніву, що давніший погляд (що Донщина є переважно українська, а низові донські козаки це Українці) правдивий, а офіційальна статистика фальшива.

Не зважаючи на цю безспірну дійсність попробуємо визначити в Донщині зпершу мінімальну українську територію при по-

¹⁾ Матеріали для хозяйственной статистики Россіи изд. Императорским Вольным Экономическим Обществом, I, СПб., 1853, стор. 23 дд. „Донцы-низовцы, купно съ донецкими... отъ Россіи малыя („Чтенія Общ. исторіи и древностей“, 1863, III, 4). — Семеновъ. Россія, т. XIV, стор. 192. — А. Соболевскій. Очеркъ русской діалектологіи („Живая Старина“, II, в. 1, стор. 5).

мочі офіційальної статистики й етнографічних карт.

Після офіційальної статистики з 1897. р. є на Донщині тільки один повіт український, а то Таганрог з 61,7% Українців і 32,6% Москалів. Ці останні живуть переважно по містах і коло копалень в невеличких етнографічних острівцях, головню в північній частині повіту. Коли візьмемо до рук карту Ріттіха, побачимо, що українську барву має не тільки таганріжський повіт, але також і цілий ростовський. Офіційальна статистика числить там тільки 33,6% Українців при 53,7% Москалів. Крім того мусимо по карті Ріттіха прилучити до суцільної української території цілу західну половину донецького повіту (38,9% Українців) і західну четвертину черкаського повіту (18,9% Українців). Крім цього належить Українцям майже половина сальського повіту (31% Українців) і вузька гранична смуга хоперського (6,8% Українців).

Мінімальна етнографічна границя української території Донщини йде ось яким шляхом: Від Банної здовж західної межі хоперського повіту на Гарячий, Краснопілля, Круглий Абазів, Березняки, Казанську, Мигулинську (донецький повіт), Лиховидів, Дукмазів, Березову (Манькову),

Риковський, Проциків, Голову, Калитвенську, Дубовий, Погорілів, Усть-Білокалитвенську, Богданів, Каменське, Гундорівське, Дарівський (черкаський повіт), Кутейники, Трушівку, Ростів (ростівський повіт), Новоботайськ, Маничське, Орлівку, Мартинівку, Харитонівку, Протопопівку, Ремонтне, Ілинку, Крилів.

Ця мінімальна територія представляється по офіційній статистиці ось як:

Простір.....	46.000 кв.км.
Населення 1914 р.	1,700.000
Українців	974.000 — 57,3%
Москалів	612.000 — 35,9%
Жидів	22.000 — 1,3%
Німців.....	37.000 — 2,2%
Вірмен	36.000 — 2,2%
Інших (переважно Кімликів)	19.000 — 1,1%

Тим робом навіть офіційна статистика показує на Дону значний кусень суто-української території. Сливе ціла остання Донщина засіяна більшими й меншими українськими островами. Це бачимо вже на Ріттіховій карті дуже виразно. В останньому півстолітті кількість Українців на Донщині ще більше зросла. Через Донщину ведуть іменно два великі переселенчі шляхи: через північну веде шлях з України до південної Сибірі, через Південну шлях з України на Передкавказзя

й до центральної Азії. Дуже багато українських переселенців залишалося з різних причин на Донщині, по дорозі. Вони осідали тут зпершу як наймити, та поволі запускали коріння й закладали власні господарства.

Крім цього мінімального простору мусимо на Донщині розрізнути теж максимальний простір. Його дістанемо тим робом, що прилучимо землю Донців-Низовців до української території. Межа піде тоді ось яким шляхом: Від Банної до Березової здовж мінімальної границі, потім на Чудаків і річку Кумшак аж до її устя, попри Романівку, Нижній Ширів, Ілинку, Крилів до границі Астраханщини.

Цей максимальний простір української Донщини обіймає: західну граничну смугу хоперського, три четвертини донецького повіту, цілий ростівський, таганріжський, черкаський, сальський і (майже цілий) донський перший повіт. Статистичний його образ такий:

Простір	85.000 кв. км.
Населення 1914. р.	2,834.000
Українців	2,180.000 — 76,9%
Москалів	460.000 — 16,2%
Німців	53.000 — 1,9%
Кімликів	50.000 — 1,8%
Вірмен	43.000 — 1,5%
Жидів	23.000 — 0,8%
Інших	25.000 — 0,9%

ХІ. Кавказька й Каспійська Україна.

Кавказька Україна тільки в меншій частині належить до споконвічних українських територій, поза ними вона є свіжим колонізаційним простором українського народу. Черен Кавказької України творить **Кубанщина** — стара **Тьмуторокань** — одно з удільних князівств старої Київської держави. Наслідком кочової навали швидко втрачена й майже обезлюднена, дістала Кубанщина українське населення вдруге аж при кінці XVIII-го століття. Сталося це тим робом, що Катерина II. пересадила сюди останки запоріжських козаків (1792. р.), раз щоб їх як мога дальше віддалити від центра України, другий раз, щоб зробити з них забороло проти черкеських набігів на тутешнє пограниччя. Аж до 60-их років XIX-го століття поселювано на Кубанщині тільки Українців і сливе тільки Українці туди вимандрували. В 1860. р. чисто - українських козаків Кубанщини

(Чорноморців) сполучено в одно з Лінійними Кавказькими козаками, серед котрих була значна московська примішка. Та вони всі скоро зукраїнізувались. Від 1868. р. дозволено також не козакам набувати землю на Кубанщині й великі скількості українського люду поволі тут поселились. Чужих елементів туди зайшло дуже небагато. Тубольці, перед усім Черкеси, масово виселились із Кубанщини раз по кримській (1854—1856), другий раз по російсько-турецькій війні (1877—1878).¹⁾

Тим більше мусить нас дивувати, що офіційальна перепись 1897. р. начислила в Кубанщині тільки 47,4% Українців при 42,6% „Великоросів“ і 10,0% кавказьких тубольців і інших. Та дивуватись нема чого. Цеж загально звісна річ, що може ніде не записано стільки Українців на Москалів, як саме на Підкавказю. Вже в 70-их роках числив Чубинський²⁾ не менше як 60% Українців на Кубані. Це було тоді, коли: 1) лінійні козаки ще не

¹⁾ А п о с т о л о в ь. Географическій очеркъ Кубанской области („Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племень Кавказа“. Т. XXIII, 1897, стор. 215 дд.). — П. Капельгородський. Українці на Кубані. Київ, 1907.

²⁾ Труды этногр. стат. экспед. въ западно-русской край. Т. VII. СПБ., 1872.

були так зукраїнізувались як тепер, 2) не вимандрувала ще велика частина тубольців, 3) не було ще сильного новітнього колонізаційного руху Українців на схід і південь. Від цього часу прим. асиміляція великоруських приходців так поступила, що „становиться дійсно трудно розрізнити Великороса від Малороса“.¹⁾ Українська мова й звичай панують усюди на Кубанщині й заглушили Московщину майже цілком.

В виду цих обставин відомий етнограф і статистик Русов прийняв для українського живла на Кубанщині 60%. Приймаю його також і я, розуміється, як мінімальну цифру, приймаючи рівночасно (та з великим знаком запитання), що число Москалів є тільки вдвоє менше. Тим робом дістаємо для Кубанщини ось які числа:

Простір	95.000 кв.км.
Населення 1914. р.	2,985.000
Українців	1,781.000 — 60,0%
Москалів	895.000 — 30,0%
Кавказьких тубольців . .	102.000 — 3,4%
Турко-татарів	81.000 — 2,7%
Німців	33.000 — 1,1%
Греків	33.000 — 1,1%
Інших	50.000 — 1,7%

¹⁾ А п о с т о л о в ь. Географ. очеркъ, стор. 236.

і причислюємо цілу Кубанщину до української національної території.

Цілком подібні відносини панують у сусідній Ставропільщині. Урядова перепись 1897. р. начислила тут тільки 36,6% Українців при 55,3% Москалів і сконстатувала, що тільки один повіт Ставропільщини — новогригоріївський має беззглядну більшість (50,8%, без міст — 54%) Українців. Тепер цей повіт поділено на два: благодарненський і святохрестівський. Медвіжанський повіт має мати 45,5% Українців, олександрівський, 38,3% і т. п.

Ці всі числа безумовно фальшиві й спрепаровані на користь володіючої народности. Вже Чубинський обчислював відсоток Українців у Ставропільщині на 80%, а від півстоліття цей процент не тільки що не міг зменшитися, але й мусів сильно зрости. Українська еміграція перевищає великоруську навіть по офіційальним даним. Русов без обиняків прийняв тому цифри Чубинського¹⁾ і я не бачу ніякої научної можливости відступити від числа сконстатованого науковими дослідниками на користь

¹⁾ „Ruthenische Revue“, 1905, стор. 145. —
Енциклопедія славянської філології. В. II,
стор. 27.

числа, котре подає фальшована офіційна статистика. Впрочім ця статистика таксамо не дозволяє сконструувати великоруської, як і української території Ставропільщини. Тільки Кіргізи й Кімлики мають тут свої суцільні території, та це не селитьби, а кочовища, до того ще дуже попереривані українськими колоніями. Від 1897. р. населення Ставропільщини збільшилося майже о $\frac{1}{2}$ мільона й то в переважачій більшості саме Українців. Зважаючи на це все, погляди Чубинського й Русова треба прийняти за основу статистичного образу Ставропільщини, що представляється ось як:

Простір	54.300 кв.км.
Населення 1914. р.	1,329.000
Українців	1,063.000 — 80,0%
Москалів . . .	159.000 — 12,0%
Турко-татарів	58.000 — 4,4%
Кімликів	16.000 — 1,2%
Німців . . .	13.000 — 1,0%
Вірмен	6.000 — 0,6%
Інших	11.000 — 0,8%

Тим способом Ставропільщину треба вважати в цілості частиною української території.

Кубанщина й Ставропільщина творять черен українства на Підкавказзю. Коло

цього черену гуртуються дальші пограничні землі України.

З Кубанщиною сусідує перша така земля. Це невеличка Чорноморщина, губернія менша, як не один повіт навіть центральної України. Після переписі 1897. р. представляється вона так:

Простір.....	8.339 кв.км.
Населення 1897. р.	57.000
Українців	9.000 — 16,1%
Москалів	24.000 — 42,8%
Греків	6.000 — 10,4%
Вірмен	6.000 — 10,3%
Зах. Кавказців	2.000 — 3,4%
Картвелів	2,5%
Чехів.....	2,2%
Жидів	1,7%
Турко-татарів	1,7%
Румунів	разом 1,6%
Фінів	10.000 1,4%
Німців.	1,3%
Поляків	1,3%
Білорусів	1,2%
Інших	1,5%

Ці процентові числа є цілком перестарілі, абстрагуючи вже від того, що вони неправдиві. Тут, як впрочім усюди на Підкавказзі, мусіло багато Українців стати паперовими Великоросами. Населення міст доходить на Чорноморщині недалеко до незвичайно високого відсотку 50%, а

знаємо, що саме по містах дуже мало Українців записано 1897. р. у властиву рубрику.

Від 1897. р. до 1914. р. населення Чорноморщини зросло майже втричі і переважна більшість новоприбувших поселенців була українська. Вже в кілька літ по переписі 1897. р. числив Нечуй-Левицький Українців Чорноморщини на 30 000. Мої випитування самовидців дали такий результат, що Чорноморщину треба вважати сутоукраїнською територією з невеличкими енклавами давніх тубольців з новоприбувших чужих колоністів і навпів зрусифікованими містами. Сусідня суцільна територія Абхазів починається аж за Гаграми, поза межами Чорноморщини.

Кількість Українців на Чорноморщині оцінюю (мінімум) на 60%, кількість Москалів на 20%, інших примішок на 20%. Приблизно вірний статистичний образ був би ось який:

Простір	8.339 кв.км.
Населення 1914. р.	153.000
Українців	92.000 — 60,0%
Москалів	31.000 — 20%
Греків	8.000 — 5%
Вірмен	8.000 — 5%
Кавказців	
з Картвелями	5.000 — 3%
Інших	9.000 — 6%

К а с п і й с ь к а Україна обіймає простори суцільної української території, найдалше висунені на схід і південний схід. Вона складається з частин Астраханщини й Терщини.

В А с т р а х а н щ и н і сконстатував уже Ріттїх значну українську колонізацію. Він помістив на своїй етнографічній карті багато українських етнографічних островів, перед усього на західнім пограниччю Астраханщини (в Ерґенях) і в дельті Волги. Через Астраханщину веде шлях українських емігрантів на Схід, багато переселенців полишалось вже тут. Вже в 80-их роках оцінював Семйонов відсоток Українців у повітах чорноярським і царівським на 52%¹⁾. Офіціяльна перепись 1897. р. найшла над усяке сподівання в Астраханщині тільки 13,3% Українців, в чорноярським повіті тільки 40,8%, в царівським тільки 38,2%, в енотаївським тільки 18,0%.

Ці числа безумовно неправдиві, кількість Українців Астраханщини від 70-их і 80-их років минулого століття не то що не зменшилася, але й дуже значно збільши-

¹⁾ С е м е н о в ь. Географическо-статистическій словарь Россійской Имперіи. Т. V. СПб., 1885, стор. 654, 684.

лася, головню на західних пограниччах губернії.

Вважаючи на це можна без сумнівів прилучити невелику (дещо більше як $\frac{1}{6}$) частину астраханської губернії до суцільної української території. Її межа йде від вище згаданої місцевости Крилова на північ здовж східної границі Донщини аж недалеко Сарепти при коліні Волги. Тут завертає межа гостро на південь і південний схід попри Цацу, Тундутову, здовж озер і болот Хамати, на Заган-нор, Ерхан-боро і Кошоти, до давніх українських селитьб коло Шуралинська (Михайлівка, Павлівка, Промислова, Тернівська). Ця лінія обіймає, крім суцільного простору заселеного українськими хліборобами, також західні виступи кочової території астраханських Кімликів та Кіргізів. Цей дуже рідко залюднений степовий край обіймає приблизно:

Простір	55.000 кв.км.
Населення	170.000
Українців	120.000 — 70%
Москалів	9.000 — 5%
Кімликів	15.000 — 9%
Кіргізів	26.000 — 15%

Числю українську Астраханщину, розуміється, до максимальної території України.

Друга частина каспійської України це Терщина. Тут ми вже цілком у темряві що до національного складу славянської людности на землях терських козаків. В цілій російській державі здавна відомо, що значна частина терських козаків говорить українською мовою. Від кількох десятиліть йде в Терщину українська хліборобська колонізація, українські села потяглися збитим рядом здовж північного берегу Терека й Малки, сягнули над Сунжу й дійшли широким фронтом між Кумою та Тереком до Каспійського моря. Вже в 1905. р. оцінював Нечуй-Левицький скількість Українців в Терщині на 495 000 (до 50% населення!). Це число безумовно бодай двічі прибільшене. Урядова перепись 1897. р. прибільшила знов у прямо протинім напрямі. Вона начислила тут тільки 4,5% Українців при 29,0% Москалів, 40,2% Каспійських Кавказців, 10,5% Турко-татарів, 10,4% Осетинів, 1,3% Вірмен, 1,0% Німців, 3,1% інших. Більший процент Українців має офіційально тільки п'ятигорський повіт (13,8%).

Щоб знайти вихід з цієї великої різниці між поглядами І. Нечуя-Левицького (і загально знаною обставиною, що значна частина терських козаків є українська) та офіційальною статистикою, я старався зблизитись до правди на основі збірних

від кількох літ звісток від знавців і самовидців. З них виходило, що $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{3}$ населення Терщини творять Українці, що їх територія простягається на півночі від течви Тереку й Малки й що вона є не менше українська, як сусідня Ставропільщина. На південь від згаданої лінії є теж багато Українців (коло Владикавказу й Грізного), однак тут більше Москалів і зараз починаються суцільні території Кабардинців, Осетинів і Чеченців. Обмежений від півдня Тереком і Малкою український простір Терщини представляється по моїй оцінці ось як:

Простір	28.000 кв.км.
Населення 1914. р.	450.000
Українців	270.000 — 60%
Москалів	135.000 — 30%
Турко-татарів	23.000 — 5%
Німців	8.000 — 2%
Інших	13.000 — 3%

Українську Терщину числю в цілості до максимальної території України. Ці числа, як і числа для Низової Донщини й Астраханщини, мають вартість тільки грубої приблизності. Тяжко допустити, щоб це було *in plus*. Воно є так радше *in minus*. Бо ніякого тривкого мірила для цифрової оцінки значіння наймолодшої української

колонізації в цих підкавказьких просторах у нас немає. Одно є певне, що ця колонізація існує і приймає щораз то більші розміри. Будучина на Підкавказзі належить без ніякого сумніву українському народньому живлу.

ХІІ. Черен України.

Розглянувши тим робом усі граничні землі України від заходу, півночі й півдня і сконстатувавши їх границі так докладно, як тільки це при нинішньому стані науки можливе, звернімося до черенних областей України. Тут вистарчить, думаю, табеля, яка подасть національну статистику цих областей на основі обчислення населення з 1914. р. і процентових чисел сконстатованих офіційально в 1897. р. Легко зрозуміти, що тим робом дістанемо тільки мінімум мінімум для українського живла. Бо перш усього треба пригадати, що російські офіційальні органи вважали це своїм обов'язком зробити скількість корінних „руських“ на українських землях, як найбільшою. І то на кошт автохтонного українського живла. Наслідком цього воно зменшилося (поки що на папері тільки) в своїх центральних черенних областях дуже сильно, головно в Чернигівщині, Херсонщині й Таврії. По друге: співчин-

ник природного приросту населення є в Українців значно більший, як у всіх інших народів, котрі живуть розсіпані межі Українцями. Ось тому то й процентіві числа Українців з 1897. р. не можуть навіть бути правдивими, а є всюди за низькі.

Ось огляд черенних українських земель (диви таб. на стор. 127 і 128):

До цих абсолютних і релятивних чисел можна багато дечого сказати. Та обмежуся тільки до цього, що вважатиму процентіві числа Москалів в Чернигівщині, Катеринославщині, Херсонщині й Таврії за двічі, а може й тричі прибільшеними. Зосібна на Чернигівщині сконстатувала офіційальна перепись 1897. р. тільки 66,4% Українців і поробила цілі українські повіти (на папері) великоруськими. Тим робом повстали такі куріози, що пр. звісний як український повіт Стародуб має офіційально 94% Москалів, а сусідній новгородський 93% Українців! І при цім є населення обох повітів однорідне, мовою й обичаєм! Тому то й держуся що до Чернигівщини не вислідів офіційальної статистики, а капітального труду звісного етнографа й статистика О. Русова.¹⁾ Для Катеринослав-

¹⁾ Описаніє Черниговской губерніи. Черниговъ, I, 1898; II, 1899. — Див. теж: С е м е н о в ъ. Россія, т. VII, стор. 98. — М. К о р д у б а, I. с., стор. 5.

Губернії	Простір кв. км.	Населення 1914. р.	Українці	Москалі	Поляки
Волинь	71 700	4 189 000	2 936 000 70,1%	147 000 3,5%	260 000 6,2%
Поділля	42 000	4 057 000	3 254 000 80,2%	134 000 3,3%	93 000 2,3%
Київ- щина	51 000	4 793 000	3 796 000 79,2%	283 000 5,9%	91 000 1,9%
Черни- гівщина	52 400	3 132 000	2 681 000 85,6%	282 000 9,0%	3 000 0,1%
Полтав- щина	50 000	3 792 000	3 527 000 93,0%	99 000 2,6%	—
Харків- щина ..	54 500	3 417 000	2 754 000 80,6%	604 000 17,7%	7 000 0,2%
Катери- нослав- щина ..	63 400	3 456 000	2 381 000 68,9%	594 000 17,2%	21 000 0,6%
Херсон- щина ..	70 800	3 745 000	2 003 000 53,5%	790 000 21,1%	41 000 1,1%
Таврія .	60 400	2 059 000	869 000 42,2%	574 000 27,9%	14 000 0,7%

Жиди	Німці	Румуни	Греки	Болгари	Турко-татари
553 000 13,2%	239 000 5,7%	—	—	—	—
495 000 12,2%	—	37 000 0,9%	—	—	—
580 000 12,1%	19 000 0,4%	—	—	—	—
153 000 4,9%	13 000 0,4%	—	—	—	—
152 000 4,0%	8 000 0,4%	—	—	—	—
17 000 0,5%	14 000 0,4%	—	—	—	—
162 000 4,7%	131 000 3,8%	14 000 0,4%	72 000 2,1%	—	41 000 1,2%
442 000 11,8%	169 000 4,5%	202 000 5,4%	—	34 000 0,9%	—
78 000 3,8%	111 000 5,4%	—	27 000 1,3%	60 000 2,9%	284 000 13,8%

щини й Таврії не маємо аналогічних основних дослідів, однак напевно знаємо, що великоруський елемент обмежується там майже виключно на міський елемент. Поважніший виїмок від цього правила творять тільки колонії великоруських сектантів (пр. 30.000 Духоборців і ин. в Таврії) й принагідних хліборобських переселенців. В кожному разі їх нема в цім південнім просторі України навіть тільки, що пр. у Харківщині. Тимчасом навіть в такому разі, коли вважатимемо все населення міст українського півдня великоруським, остануть тут ще сотні тисяч „Великоросів“, яких ніяким робом не можна уміщевити. Вони мабуть не існують цілком! По моїм оцінкам треба би відсоткову скількість Українців побільшити (що найменше!): в Катеринославщині до 80%, у Херсонщині і Таврії до 65% при відповідному зменшенню скількості Москалів.

Що тикається Криму, то тут вже в 70-их роках минулого століття не мали Татари сливе ніякої суцільної території. Уже Ріттіхова карта показує на Криму правдиву мозаїку колірив. Після переписі 1897. р. не творять Татари на Криму навіть зглядної більшости, хібань що вважатимемо тутешних „русскихъ“, зроблених на папері з Українців, за дійсних Москалів. Ці Великороси разом з „Малороссами“ творили

1897. р. зглядну більшість населення Криму (298.000 — 41,5%), Татари тільки 284.000 (38%). В останній четвертині століття знов вимандрувало доволі Татарів з Криму, природній їх приріст без ніякого порівняння менший, як приріст Українців. При цім треба звернути увагу на постійну імміграцію українського живла. Завдяки їй робітництво на Криму стало в значній більшості українське й у останніх часах повстали цілі ряди чисто українських сіл на кримських землях. Основну масу для етнографічної мозаїки Криму творить нині без ніякого сумніву український народ.

Ось причини, які велять мені шукати південної межі суцільної української території не деінде, а тільки на березі Чорного й Озівського моря: від Гагрів до дельти Дунаю.

* * *

Коли всі землі України почислимо разом, одержимо:

А. Як мінімальний простір України:

Простір	905.000 кв.км.
Населення 1914. р.	51,249.000
Українців	36,605.000 — 71,3%
Москалів	6,384.000 — 12,5%
Жидів	3,884.000 — 7,5%
Поляків	1,449.000 — 2,8%
Німців	975.000 — 1,9%
Турко-монголів	493.000 — 0,9%
Румунів	479.000 — 0,9%
Болгарів	196.000 — 0,4%
Греків	140.000 — 0,3%
Кавказців	112.000 — 0,2%
Чехо-словаків	52.000 — 0,1%
Вірмен	52.000 — 0,1%
Інших	428.000 — 0,8%

Б. Як максімальный простір України:

Простір	1,056,000 кв.км.
Населення 1914. р.	53,906.000
Українців	38,737.000 — 71,7%
Москалів	6,439.000 — 12,0%
Жидів	4,035.000 — 7,5%
Поляків	1,623.000 — 3,0%
Німців	984.000 — 1,8%
Турко-монголів	588.000 — 1,1%
Румунів	479.000 — 0,9%
Болгарів	196.000 — 0,4%
Греків	140.000 — 0,2%
Кавказців	112.000 — 0,2%
Вірмен	59.000 — 0,1%
Чехо-словаків	52.000 — 0,1%
Інших	462.000 — 0,8%

XIII. Українські колонії в Євразії.

При кінці наших дослідів звернемося до розгляду просторів, що, не бувши здавна Українцями заселені, стали в останніх часах українськими через новітню колонізацію. На тисячі кілометрів довгою, сотні кілометрів широкою половою покладалися українські колонії поздовж євразійського континенту, щоб аж над японським морем найти свій кінець. Протягом другої половини минулого століття це були сукромі селитьби, розсипані поздовж великого західньо-східного шляху. При кінці минулого століття почали ці розсипані передні чати української колонізації гуртуватися в ряди, громадки, громади. В початках нинішнього віку процес цей швидко пішов на перед і при вибуху великої війни 1914. р. були вже два більші й декілька менших суцільних просторів української колонізації.

Коли вже само визначення суцільної української — так сказати матірної —

території належить до трудних справ, то такеж саме визначення колоніяльних українських просторів ще багато трудніше. Поза Україною офіційальна статистика ще менше церемонилась з Українцями, як на їх рідній землі. Ще важніша тут обставина, що українська еміграція (з осібна до північної й середньої Азії) прибрала найбільші розміри саме в останній чвертині століття, переважно вже по переписі 1897. р.

Не зважаючи на ці труднощі будемо старатись розглянути українські колонії зпершу на основі статистики з 1897. р., а потому попробуємо наблизитись як мога до дійсного стану.

Перші більші громади українських колоній (меншими острівцями не будемо тут займатися) лежать недалеко східної границі суцільної української території над середньою й долішньою Волгою. В Саратовщині є 6,2% Українців (202 000), котрі живуть у великих етнографічних островах коло Балашова, Аткарська, Баланди, над ріками Еланню й Медведицею. В Самарщині (163 000 = 4,3% Українців) лежать великі українські острови на лівому березі Волги напроти Саратова, коло Миколаївська, Хвалинська, Самари, Бугуруслана, на верхівях Єруслана й Великого Узеня. В неукраїнській часті Астраханщини (13,3% Українців) живе по-

верх 50 000 нашого народу коло Камишина, Царева, Дубівки й у дельті Волги. В Оренбурщині (56 000 Українців = 2,6%) лежать численні українські колонії на горішній і середній течві ріки Уралу.

Через ці надволжанські й надуральські землі йде український колонізаційний рух на схід і південний схід. Ми слідкуватимемо зпершу за південно-східним напрямком, у Центральну Азію. По урядовій переписі з 1897. р. було в Уральщині 0,5% (4000) Українців, у Транскаспії 1,4% (7000 Українців), в Сирдарії 0,4% (8000 Українців), у Фергані 0,1% (2000 Українців), в Тургайщині 1,0% (7000 Українців), в Акмолинщині 7,5% (114 000 Українців), в Семипалатинщині 0,5% (4000 Українців), в Семиріччі 1,9% (241 000 Українців), в Самаркандщині 0,2% (2000 Українців).

Коли звернемося на північний схід, до Сибіру, найдемо слідувачі офіційальні відсоткові й абсолютні числа для Українців: у Тобольщині 2,6% (1914 = 53000), Томщині 5,2% = 20 000 (?), Єнисейщині 3,8% = 38 000, Іркутщині 0,4% = 3000, Амурщині 17,8% = 44 000. Приморщині 14,9% = 90 000.

З цього обчислення на основі офіційальних даних виходить для Українців східної Росії, Сибіру й Центральної Азії число 1 279 000.

До цього приходять ще українські колонії на Кавказі, поза українським Підкавказзям. В Дагестані було 1897. р. понад 0,5% Українців (1914 = 4000), в Баку 0,4% (4000), в Карщині 1,8% (7000), в Еріванщині 0,3% (3000), в Кутаїщині 0,4% (4000), в Грузії 0,6% (8000).

З цих усіх процентових чисел певно тільки деякі були для 1897. р. правдиві. Нині напевно кожна з них неправдива. Рік-річно тягнуть (до 1914. р.) безмежні валки возів українських переселенців на схід, на нові землі, де ще багато родючої цілини. В Семиріччі Нечуй-Левицький числив вже 1905. р. не менше як 990 000 Українців, щорічний приріст нових переселенців на Приморщину цінує він на 50 000 і то з самої тільки Київщини!¹⁾ Вже від ряду десятиліть говорить ся скрізь у нас про „Нову Україну“, котра твориться здовж р. Амуру (Зелений Клин) і на Приморщині. Таксамо загально говорить ся вже від літ на Україні, що на Алтайському й Тен-Шанському підгіррі Українці творять уже більшість населення.

В часах останньої революції виявило українство свою фактичну силу тільки на Зеленому Клинні. Тут утворилася навіть українська державність, що оперлася на

) І. с. стор. 257.

абсолютній більшості українського населення в Амурщині й Приморщині. Простір зайнятий Українцями в цих землях можна означити на поверх мільон квадратних кілометрів. Населення виносить офіційально 857 000, однак це проста оцінка вдвоє, а може й тричі нища від правди. Кількість Українців у цих сторонах оцінюють одні на $\frac{1}{2}$, другі на цілий мільон, дехто вище. Мій бувший слухач д. А. Клюк (тепер у Харбіні), бистрий і сумлінний обсерватор, оцінює скількість Українців Амурщини й Приморщини на $1\frac{1}{2}$ мільона¹⁾. Не маю ніякої причини вважати його оцінку неправдивою — навпаки. Однак треба покищо оцінювати мінімальними числами й держатись на скільки ще можна офіційальної статистики.

На цих основах цілий Зелений Клин (Амурщина й Приморщина) представиться приблизно ось як:

Простір	1,091.000 кв.км.
Населення 1914. р.	857.000
Українців	500.000 — 58,3%
Москалів	200.000 — 23,3%
Китайців	60.000 — 7,1%
Сибірських тубольців	50.000 — 5,8%
Корейців	30.000 — 3,5%
Інших	17.000 — 1,9%

¹⁾ Зальцведельський „Шлях“ р. 1920, ч. 15.

Ці цифри — як знаємо, мінімальні — доказують нам, що український народ має на далекому Сході вже свою колонію гарну й велику.

Другий такий колоніальний простір України готовився від пару десятиліть на підгіррях Алтаю й Тен-Шану. До різних давніших, мною зібраних звісток про ці землі, звісток, що голосили про українські більшості в Алтаю, Семиріччі, Семипалатинщині й Акмолинщині прилучилися в останньому часі докладні звістки від самовидця — землеміра д. М. Бондаренка, котрий через кілька років, саме перед війною розмірював землі для українських переселенців. Після його доповіді, що був готовий до друку з початком 1920. р., мають ось які губернії й повіти абсолютні більшості Українців ($\frac{2}{3} = \frac{3}{4}$): 1) Оренбурська губернія, повіт Челябінськ, 2) тобольська губернія, повіт Курган, 3) томська губернія, повіти: Каїнськ, Барнаул, Зміїногорськ, Бійськ і південні частини повітів: томського, кузнецького, маріїнського, 4) єнісейська губернія, повіт мінусинський і південна частина ачинського, 5) семипалатинська губернія (ціла), 6) семиріченська губернія (ціла), 7) акмолинська губернія (ціла).

Ця територія представляється по моїй мінімальній оцінці на приблизно поверх

2 100 000 кв.км. і поверх 8 мільйонів населення (1914).

Однак яке-небудь, хоч би грубоприблизне обчислення національної статистики цієї середньо-азійської України, являється цілком неможливим. Одно є певне, що цифра 3 мільйони для числа Українців у російській Азії являється мінімумом мінімумом і що український народ має в середній і східній Азії гарні „дочерні“ народи, котрі швидко ростуть і гарно розвиваються.

Про українських колоністів у З'єднаних Державах Північної Америки (до 750 000), в Канаді (250 000) і південній Бразилії та Аргентині (100 000) не будемо тут розводитися¹⁾.

¹⁾ Рудницький Й. Коротка географія України, т. II, стор. 18. Тамошні числа перестарілі.

XIV. Загальна скількість Українців.

На основах, добутих саме представленими дослідями, можна обчислити загальну скількість Українців на земній кулі. Мінімальні числа представляються так р. 1914:

Українці на суцільній території	36 605 000
поза Україною в Євразії.	1 787 000
поза Євразією	<u>1 200 000</u>
Разом.	39 592 000

то є кругло трицять дев'ять мільонів.

Це значить (о 1 мільон) більше, як я свого часу прийняв для 1915. р.¹⁾. Коли на основі цього числа обчислимо нормальний приріст населення, взявши в рахубу втрати воєнного часу, дістанемо для р. 1920, як мінімальне число Українців круглу цифру 44 мільони.

Максимальні числа представляються так:

¹⁾ Verbreitung der Ukrainer („Kartographische Zeitschrift“, IV, 1915, стр. 165).

На суцільній території	38 737 000
В останній Євразії.	1 787 000
Поза Євразією. 1 200 000
	<hr/>
Разом.	41 724 000

то є кругло сорок два мільйони,
для 1920. р. кругло 46 мільйонів.

Загальні результати отсих дослідів про територію й населення України дадуться звести коротко до ось яких трьох тез:

1) Територія України це друга по величині національна територія в Європі — уступає тільки Московщині.

2) Український народ є що до численности другий між славянськими (по Москалях), четвертий поміж великими європейськими народами (по Німцях, Москалях, Британцях).

3) Україна, збудована як держава в етнографічних границях, була б великою державою, котра стояла б що до простору на другому, що до населення на третьому місці серед великих держав Європи (коли не числитимемо їхніх колоній).

З М І С Т.

	Стор.
Переднє слово	3
I. Декілька вступних заміток	5
II. Теперішній стан дослідів над етно- графічною територією України	15
III. Галичина	28
IV. Буковина	48
V. Закарпаття	54
VI. Погляд на російську статистику. Холмщина	65
VII. Підляшшя й Полісся	81
VIII. Бесарабія	90
IX. Слобідська Україна	99
X. Донська Україна	107
XI. Кавказька й Каспійська Україна	114
XII. Черен України	126
XIII. Українські колонії в Євразії	133
XIV. Загальна скількість Українців	140

„Ukrainske Slowo“, Buch- und Zeitungsverlag,
G. m. b. H., Berlin-Schöneberg, Hauptstraße 11.
